

Paweł Sygowski

<https://orcid.org/0000-0002-4117-1944>

Lublin

Cerkiew w Rzeczycy koło Kamieńca (Litewskiego) i jej wyposażenie w 1725 r., na tle porównawczym do innych cerkwi dekanatu kamienieckiego unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej tego czasu*

Zarys treści

Istotnym zjawiskiem w unijnej tradycji religijnej w Rzeczypospolitej był proces asymilacji elementów tradycji Kościoła rzymskokatolickiego do potrzeb unickiej liturgii, wyposażenia cerkwi i jej architektury. Proces ten w różnych diecezjach unickiej metropolii kijowskiej przebiegał z odmienną intensywnością. Poniższe rozważania dotyczą tego zjawiska na terenie dekanatu kamienieckiego brzeskiej części diecezji włodzimiersko-brzeskiej w 1725 r.

Abstract

An important phenomenon of the Uniate religious tradition in the Commonwealth was the process of assimilation of the elements from the Roman Catholic Church to the Uniate liturgy, and furnishings and architecture of the Uniate church. This process on the territory of the Uniate diocese of Kyiv Metropolis progressed with varying intensity. The following considerations concern this phenomenon on the territory of the Kamyenyets deanery of the Brest part of the Volodymyr–Brest diocese in 1725.

* Za pomoc w ustaleniu lokalizacji miejsc niektórych osiemnastowiecznych parafii unickich na terenie dzisiejszej Białorusi (wsi zanikłych lub o zmienionej nazwie) dziękuję panom Andrzejowi Buczyle i Grzegorzowi Rąkowskiemu. Za pomoc we wskazaniu opracowań albumowych dotyczących ikon z rejonu kamienieckiego, zachowanych w muzeach Białorusi, dziękuję paniom Natalii Trifonowej z Mińska, a w albumach polskich – Joannie Tomalskiej. Wstępne omówienie wizytacji cerkwi w Rzeczycy z 1725 r. zob. P. Sygowski, *Wyposażenie unickiej cerkwi pw. św. Jana Ewangelisty w Rzeczycy k. Kamieńca Litewskiego (na podstawie opisu wizytacyjnego z roku 1725)*, w: *Cerkiew – wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku, ze zbiorów polskich. Katalog wystawy zorganizowanej przez Muzeum Zamek Górków w Szamotułach i Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, kwiecień – sierpień 2001*, Gnieźno 2001, s. 75–77.

Słowa kluczowe: Cerkiew unicka Rzeczypospolitej, architektura cerkiewna, unicka diecezja włodzimiersko-brzeska, wizytacje cerkwi, wyposażenie cerkiewne, ikony, Wielkie Księstwo Litewskie, Białoruś, Rzeczyca, Kamieniec Litewski

Keywords: Uniate church in the Commonwealth, Uniate church architecture, Uniate Volodymyr-Brest diocese, visitation of the Uniate church, furnishings of the Uniate church, icons, Grand Duchy of Lithuania, Belarus, Rzeczyca, Kamienyets (Lithuanian)

Zjawiskiem charakterystycznym dla Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej był proces asymilacji dla jej potrzeb elementów tradycji Kościoła rzymskokatolickiego – tak powszechnego, jak i Kościoła rzymskokatolickiego tego państwa. Z czasem obejmował on coraz szerszy teren metropolii kijowskiej – głównie diecezje zachodnie¹ i leżące na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego², najmniej jest widoczny w południowej części diecezji metropolitalnej³ oraz w diecezji przemyskiej, a zapewne także lwowskiej i łuckiej, które najpóźniej przystąpiły do unii⁴. Proces asymilacji charakteryzował się postępującą z czasem ilością przyswajanych elementów tradycji zachodniej. Na jego prześledzenie pozwala kwerenda archiwalna, a także nielicznie zachowane przykłady architektury i wyposażenia cerkwi. To właśnie dzięki archiwalnym protokołom wizytacyjnym (wizytacjom) wiadomo, że interesującym przykładem wczesnego etapu tej asymilacji było wyposażenie cerkwi we wsi Rzeczyca w dekanacie kamienieckim, brzeskiej części

¹ Zob. m.in.: P. Sygowski, „Tak unicy budowali swe cerkwie”. Cerkiew w Czerniejowie koło Chełma w świetle źródeł archiwalnych i opracowań autorów rosyjskich z 4. ćwierci XIX w., „Studia nad Sztuką Renesansu i Baroku” 8, 2007, s. 141–168; idem, *Drewniana barokowa dwuwieżowa cerkiew w Wielkiej Hłuszy – przyczynek do unickiej architektury Rzeczypospolitej w XVIII wieku na terenie diecezji chełmskiej*, w: *Drewno w architekturze*, t. 2, red. J. Kurek, Kraków 2016, s. 137–150.

² P. Sygowski, *Unicka archidiecezja „PolskoPołocka” w świetle wizytacji z lat 1789–1790*, w: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Część II. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut – Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku*, Łańcut 2004, s. 385–465; *Grekokatolickie dekanaty błoński i puchowicki w latach 1783–1784*, wyd. I. Wodzianowska, Sandomierz 2006; *Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг. Зборнік дакументаў*, oprac. Д.В. Лісейчыкаў, Мінск 2009; *Уніяцкія цэрквы Вялікага Княства Літоўскага XVII ст. Матэрыялы генеральных візітацый*, oprac. Д.В. Лісейчыкаў, Мінск 2021.

³ *Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku*, oprac. M. Radwan, Lublin 2004.

⁴ M. Kruk, „Deisus dawną zwyczajną robotą y malowaniem” – kilka uwag na marginesie inwentarzy cerkiewnych, w: *Ars Graeca – Ars Latina. Studia dedykowane Profesor Annie Różyckiej Bryzek*, red. W. Bulsza, L. Sadko, Kraków 2001, s. 207–230; P. Sygowski, *Cerkwie dekanatu krośnieńskiego diecezji przemyskiej w 1742 r. – przyczynek do badań nad architekturą i wyposażeniem świątyń unickich Rzeczypospolitej w XVIII w.*, w: *Unia Brzeska i jej konsekwencje. W 420 rocznicę synodu unijnego*, red. A. Krochmal, A. Nowak, Przemyśl 2017, s. 279–314; idem, *Cerkiew w Łopience i dekanat baligrodzki unickiej diecezji przemyskiej w 2. połowie XVIII i 1. połowie XIX w.*, w: *Nic nad oryginał. Księga dedykowana pamięci Barbary Tondos i Jerzego Tura*, red. A. Groniek, J. Daranowska-Łukaszewska, Kraków–Rzeszów 2019, s. 370–401.

diecezji włodzimiersko-brzeskiej⁵, odnotowane w wizytacji z 1725 r.⁶ Wyposażenie to wizytator wyróżnił spośród innych cerkwi tego dekanatu. Celem poniższych rozważań jest omówienie kolejnych zachowanych wizytacji cerkwi w Rzeczy – odnotowanego w nich jej wyglądu i jej wyposażenia w 1725 r. W drugiej części artykułu, dla wskazania, czym według wizytatora wyróżniało się jej wyposażenie, podano informacje o wyposażeniu innych cerkwi dekanatu kamienieckiego opisanych w czasie tej wizytacji. Poniższy tekst uzupełniają ilustracje przedstawiające ikony z XVII i początku XVIII w., z kilku cerkwi opisanych przez ks. Stefana Litwinkę w 1725 r., publikowane w albumach białoruskich i polskich.

I) Wieś Rzeczyca

1. Historia wsi i parafii Kościoła wschodniego

Wieś Rzeczyca⁷ jest położona na terenie Białorusi, ok. 50 km na północ od Brześcia i 12 km na wschód od Kamieńca Litewskiego (il. 1). Przed rozbiorami Rzeczypospolitej tereny te należały do województwa brzeskolitewskiego w Wielkim Księstwie Litewskim. Parafia prawosławna odnotowana była tu już w 1517 r. Z tego właśnie roku pochodzi dokument „Funduszu”, nadany parafii przez Amożeków (?),

⁵ O tej części diecezji istnieje dosyć bogata literatura, m.in.: B. Seniuk, *Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725–1727*, „Lubelszczyzna” 3, 1996, nr 2, s. 23–51; P. Sygowski, *Unicki dekanat brzeski w XVIII w.*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 4, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 135–147; A. Гіль, I. Скоцилас, *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть. Історичні нариси*, Львів 2013; D. Wereda, *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014; A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, Toruń 2014, mps pracy doktorskiej napisanej pod kier. prof. J. Wroniszewskiego, Instytut Historii i Archiwistyki, Wydział Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika; P. Sygowski, *Dekanat kobryński brzeskiej części unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej, w świetle wizytacji ks. Stefana Litwinki z 1725 r. – cerkwie i ich wyposażenie*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 14, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2020, s. 539–571; A.M. Kułak, *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875. Przemiany w architekturze i wyposażeniu wnętrza*, Warszawa 2021, mps pracy doktorskiej napisanej pod kier. dr. hab. J. Sito, prof. IS PAN, Zakład Historii Sztuk Plastycznych, Pracownia Sztuki Dawnej IS PAN.

⁶ Wizytacja brzeskiej części diecezji włodzimiersko-brzeskiej z lat 1725–1727 znajduje się w Archiwum Państwowym w Lublinie (dalej: APL), w zespole: Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: ChKKGK), sygn. 101, Protokoły wizytacyjne i wizytacja generalna cerkwi w diecezji chełmskiej, bełskiej i brzeskiej 1720–1721, 1725–1727, k. 118–446.

⁷ Na terenie Rzeczypospolitej było ponad 20 miejscowości o tej nazwie; zob. SGKP, t. 10, s. 131–140; t. 15, cz. 2, s. 567–568. Wydaje się, że spośród nich omawianej tu Rzeczy może dotyczyć hasło w tomie 15, cz. 2, s. 567: Rzeczyca – wieś „nad rzeczką Podleśną, pow. prużański. Niedgdyś ks. Czartoryskich, którzy posiadali tu zamek, zburzony roku 1812”.

Pociejów i Tyszkiewiczów – zapewne współwłaściciele wsi – kolatorów⁸. W 1624 r. parafia, zapewne już jako unicka, otrzymała „zapis” od Dymitra i Daniela Bałabanów herbu Korczak – „ziemian powiatu łuckiego”⁹. Seweryn Uruski w swoim herbarzu, powołując się na *Heraldykę* Wojciecha Wielądka, odnotowuje synów Teodora Bałabana, m.in. Daniela, a także Dymitra – tego drugiego jako właściciela m.in. Rzeczycy¹⁰.

Jeszcze w XVI w. dobra rzeczywiste trafiły w ręce Pociejów herbu Waga. Wiadomo, że w początkach XVII w. właścicielem dóbr był Piotr Pociej (1578–1644), syn Hipacego, unickiego metropolity kijowskiego. Piotr studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim, później był pisarzem ziemskim brzeskim¹¹. Dobra rzeczywiste odziedziczył następnie syn Piotra – Leonard (1632–1695), wojewoda witebski. Związki Leonarda z Ogińskimi – jego żoną była Regina Ludwika Ogińska – stały się podstawą fortuny magnackiej Pociejów. Dzięki tym funduszom Leonard mógł ufundować kilka kościołów i cerkwi¹². Jego dwóch synów także było znanych z wielu fundacji religijnych. Ludwik Konstanty (1664–1730) – hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński – zgromadził liczne dobra ziemskie, ufundował m.in. kościół i klasztor paulinów we Włodawie oraz zespół pałacowo-ogrodowy w Różance¹³. Młodszy syn Leonarda – Kazimierz Aleksander (1666–1728), wojewoda witebski – odziedziczył Rzeczycę, gdzie znajdowała się „stara siedziba rodowa”. To on sprowadził do Wilna paulinów, ufundował kilka cerkwi i kościołów, a w Witebsku wystawił marmurową kolumnę w miejscu tragicznej śmierci Jozafata Kuncewicza – „a na niej statuetkę złocistą Bł. Jozafata”¹⁴. Jego syn Antoni – oboźny Wielkiego Księstwa Litewskiego – odziedziczył dobra po ojcu (w tym Rzeczycę) i jakieś dobra po stryju. Popadłszy w długi, Antoni sprzedał dobra brzeskie (z Rzeczycą) Jerzemu Flemmingowi, z zastrzeżeniem ich wykupienia, ale nie zdążył tego dokonać, gdyż tuż przed wykupieniem – w 1749 r. – zmarł¹⁵. Jerzy Flemming (1699–1771) – podskarbi litewski – skupił też pozostałe

⁸ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 133v. Autentyczność tego dokumentu budzi wątpliwości.

⁹ LVIA, f. 634, Duchowny Konsystorz Biskupów Litewskich Unitów, op. 1, spr. 57, Dekanatu Kamienieckiego Generalna Wizyta Pod Rokiem 1802; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 1, Warszawa 1899, s. 93.

¹⁰ S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1, Warszawa 1904, s. 79.

¹¹ J. Dziegielewski, *Pociej Hipacy (Adam)*, w: PSB, t. 27, Kraków 1982, s. 28–34.

¹² A. Rachuba, *Pociej Leonard Gabriel*, w: *ibidem*, s. 35–37.

¹³ A. Sawa, *Pociej Ludwik Konstanty*, w: *ibidem*, s. 38–47. W 1725 r. Ludwik był kolatorem cerkwi w Wielkiej Jelnej w dekanacie kamienieckim (ob. to Nikołajewo k. Kamieńca). Zapewne pod koniec XVII w. Pociejowie przejęli wieś od Bałabanów, gdyż jeszcze w 1682 r. prezentę dla parocha wydał Marek Bałaban; zob. APL, ChKGK, sygn. 101, k. 139.

¹⁴ A. Sawa, *Pociej Kazimierz Aleksander*, w: PSB, t. 27, s. 34–35. W dekanacie kamienieckim Kazimierz Aleksander był w 1725 r. też kolatorem cerkwi w Małej Jelnej (ob. to Сюлки, przysiółek wsi Жиличи koło Kamieńca).

¹⁵ Z. Zielińska, *Pociej Antoni*, w: PSB, t. 27, s. 27–28.

po Antonim Pociju inne dobra¹⁶. Jego córką była słynna Izabela Flemmingówna (1746–1835), późniejsza żona (od 1761 r.) Adama Kazimierza Czartoryskiego (1734–1823). Adam Kazimierz „za żoną otrzymał dobra włodawskie, terespolskie, wołczyńskie i inne”¹⁷, w tym niewątpliwie dobra rzeczuckie. Zarządzanie licznymi dobrami przeszło z czasem (jeszcze za życia rodziców) na ich synów – Adama Jerzego (1770–1861)¹⁸ i jego młodszego brata Konstantego Adama (1773–1860)¹⁹. Konstanty – w imieniu rodziców „koroborował” w 1801 r. dokument o zamianie gruntów uposażenia parafii unickiej w Rzeczycy, przeprowadzonej jeszcze w 1788 r.²⁰ przez jego ojca, księcia Adama Kazimierza. W wyniku podziału majątku rodowego w 1812 r. Konstanty Adam Czartoryski otrzymał szereg dóbr, w tym także klucz rzeczucki²¹. Za udział Czartoryskich w powstaniu listopadowym ich dobra na terenie Cesarstwa Rosyjskiego i Królestwa Polskiego zostały skonfiskowane przez administrację rosyjską²².

Problem własności danej miejscowości, w której była parafia prawosławna, unicka czy też rzymskokatolicka, jest istotny, gdyż jej właściciel miał zwyczajowe prawo opieki nad tymi parafiami, nadawał im uposażenie, serwituty, mógł wspierać budowę i wyposażenie świątyni (świątyń), decydował o wyborze proboszcza, choć mógł nie przyjąć obowiązków kolatora. Ciekawe, że prawo kolatorskie przechodziło niekiedy na potomstwo właściciela danej miejscowości jeszcze za jego życia. Tak było też w Rzeczycy. W 1712 r. proboszcza prezentował Antoni Pocij, kiedy jeszcze żył jego ojciec, Kazimierz Aleksander²³, a w 1801 r. Konstanty Adam Czartoryski potwierdził zamianę rzeczuckich gruntów cerkiewnych jeszcze za życia rodziców²⁴.

W drugiej ćwierci XVIII w. w Rzeczycy było tylko 6 domów, w których mieszkało 25 osób²⁵. Przez następne blisko 50 lat ośrodek nie rozwinął się zbyt – w 1802 r. było w nim 11 domów. Podobnej wielkości były wówczas także inne wsie tej parafii (z wyjątkiem Woli, w której było ponad 40 domów)²⁶. Dane te nie wskazują, że wieś ta była kiedyś miejscem „siedziby rodowej” Pocijów

¹⁶ W. Konopczyński, *Flemming Jan Jerzy Detlov*, w: PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 27–28.

¹⁷ H. Waniczkówna, *Adam Kazimierz Czartoryski*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 252.

¹⁸ M. Handelsman, *Czartoryski Adam Jerzy*, w: *ibidem*, s. 257.

¹⁹ M. Kukiel, *Czartoryski Konstanty Adam Aleksander*, w: PSB, t. 4, s. 283–285.

²⁰ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 57.

²¹ M. Kukiel, *op. cit.*, s. 284.

²² Adam Jerzy Czartoryski po upadku powstania listopadowego „został pozbawiony olbrzymich majątków w Rosji” (M. Handelsman, *op. cit.*, s. 266), zaś jego brat Konstanty Adam wówczas „nie poniósł strat majątkowych” (M. Kukiel, *op. cit.*, s. 285).

²³ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 133v.

²⁴ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 57.

²⁵ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 48, Akta wizytacji generalnych dekanatów: kamienieckiego, kobryńskiego, podlaskiego, pużańskiego i włodawskiego 1759 r., s. 315–318.

²⁶ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 57.

i zamku Czartoryskich. Dzieje wsi Rzeczyca, położonej na terenie ziem Rzeczypospolitej włączonych w wyniku III zaboru do Cesarstwa Rosyjskiego, wymagają dalszych badań. Z opracowań białoruskich wiadomo, że w 1857 r. wieś zamieszkiwały 124 osoby, wchodziła wówczas w skład dóbr Antony²⁷. Według mapy z 1866 r. Rzeczyca była nadal niewielką wioską, z cerkwią położoną nieco na północ od centrum²⁸. W 1873 r. wzniesiono tu nową cerkiew²⁹ i zachowano jej wezwanie – Zaśnięcia Matki Boskiej (Свята-Успенская царква) – poprzednie, ale nie pierwotne (św. Jana Ewangelisty). W okresie II Rzeczypospolitej we wsi określanej jako Kolonia Rzeczyca (w gm. życińskiej, pow. brzeskiego w woj. poleskim) – mieszkało 125 osób w 25 domach (1923 r.)³⁰. Od września 1939 do czerwca 1941 r. Rzeczyca była w Związku Radzieckim, potem do lipca 1944 r. pod okupacją niemiecką, a następnie ponownie w ZSRR. W 1949 r. założono tu kołchoz im. gazety „Prawda”, w 1951 r. przemianowany na kołchoz „Leninowski szlak”, a w 1963 r. – pod nazwą „Świtaneł”. W 1970 r. wieś liczyła 103 mieszkańców³¹. W początku XXI w. cerkiew była remontowana³².

2. Cerkiew unicka w Rzeczycy

O tym, jak wyglądała cerkiew unicka w Rzeczycy w XVIII i na początku XIX w. wiadomo z jej protokołów wizytacyjnych. Najstarsza odnotowana wizytacja tej części diecezji włodzimiersko-brzeskiej prowadzona była w 1705 r. przez ks. Stefana Kwasyńskiego³³. Informacja o kolejnej wizytacji, przeprowadzonej przez ks. Adriana Fabrycego, pochodzi z wizytacji ks. Stefana Litwinki (1725 r.)³⁴. Po ks. Litwince dekanat kamieniecki wizytowali później ks. Andrzej Bieniecki w 1747 r.³⁵, ks. Antoni Koronczewski w 1759 r.³⁶ i ks. Antoni Tupalski w 1802 r.³⁷ Wizytacje dziekańskie w latach 1775–1792 przeprowadzał ks. Bazyli Odelski³⁸. Spośród wymienionych

²⁷ Рэчыца, w: *Гарады і вёскі Беларусі. Энцыклапедыя*, t. 4: *Брэсцкая Вобласт*, ks. 2, Мінск 2007, s. 81.

²⁸ *Военно-топографическая карта европейской России*, 1:126 000, rząd 18, arkusz 3 (gubernia wołyńska – 1866).

²⁹ А.М. Кулагін, *Праваслаўныя храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001, s. 177.

³⁰ *Рэчыца...*, s. 82.

³¹ *Ibidem*.

³² Informacja od Witalija Michalczuka.

³³ Wizytacja ta miała miejsce w latach 1718–1719. Jest jedna wzmianka, która może sugerować, że ks. Fabrycy mógł prowadzić jakieś wizytacje cerkwi jeszcze w 1712 r. Informacja od A. Buczyły.

³⁴ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 133v.

³⁵ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 57.

³⁶ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 48, s. 315–318.

³⁷ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 57.

³⁸ *Ibidem*.

wizytacji udało się odnaleźć jedynie tę z 1725 r. (znajduje się w Archiwum Państwowym w Lubinie) oraz z lat 1759 i 1802 (przechowywane w Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego w Wilnie). Zostały one spisane w języku polskim.

2a. Cerkiew w Rzeczycy w 1725 r.

W latach 1725–1727 wizytację części brzeskiej unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej przeprowadził ks. Stefan Litwinko³⁹ – starszy (superior) klasztoru bazylianów w Brześciu, „Official Dyecezyi Brzeskiej”⁴⁰. Wizytacja ta wyróżnia się dokładnością i walorami literackimi opisów. Wizytator od jesieni 1725 do początku 1727 r. odwiedził i opisał ok. 270 cerkwi⁴¹. Spośród świątyń dekanatu kamienieckiego wyróżnił jedną, ze względu na jej wyposażenie – cerkiew w Rzeczycy pw. św. Jana Ewangelisty. Była ona wizytowana przez niego 22 listopada 1725 r. Podsumowując tę wizytę, ks. Litwinko napisał: „Wielkich potentatów Polskich, wielkie widzieliśmy i pobożne dzieło JW. Ich MWW. PP. Pociarów w Rzeczyckiej(j) Fundowaniu Bazyli(ki), którą jako kosztowną Winnicę Pańską wspinałemi Ołtarzami kosztownemi, Apparamentami dostatniemi księgami [...] udarowawszy, [...] zapalenie serc ludzkich ku Bogu, w potomne czasy erygowali”. Sama cerkiew była drewniana „struktury pospolitej”, spora, na podmurowaniu, na planie trójdzielnym, otoczona krążgankiem. Na taki plan wskazywała m.in. obecność trzech kopuł z krzyżami „pożłocistemi” – na dachu krytym gontem. Do wnętrza świątyni prowadziło troje drzwi – jedno do babińca (przedsionka), drugie z babińca „do samej Cerkwie” (do nawy), a trzecie być może z boku do nawy lub do prezbiterium. Nad przedsionkiem był chór, dostępny po schodach, „któremu przyświecają okien trzy w ołów robionych”. W nawie i prezbiterium było siedem dużych okien – zapewne cztery w nawie i trzy w prezbiterium. Świątynia nie miała zakrystii, gdyż jej funkcję mogła pełnić przestrzeń za ikonostasem. Dzwonnica (z dwoma dzwonami) stała „osobliwie” – na cmentarzu przycerkiewnym, który był „polem ogrodzony”, czyli nie miał ogrodzenia. Opis ten wskazuje na interesującą bryłę cerkwi, a informacja o jej „pospolitości” sugeruje, że była ona raczej obiektem o bryle ówczasie często spotykanej na tym terenie.

2b. Wyposażenie cerkwi w 1725 r.

Szczególną uwagę zwracało wyposażenie świątyni. Wizytator zanotował, że „Cerkiew z ozdobie swojej barzo wspinała”. W jej wnętrzu „pawiment” (podłoga) był „porządnie moszczony, dobry”, a „stola” (strop), chór i ściany wewnętrzne

³⁹ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 132–134.

⁴⁰ B. Seniuk, *op. cit.*, s. 24.

⁴¹ P. Sygowski, *Unicki dekanat brzeski...*, s. 135–142; *idem*, *Dekanat kobryński...*, s. 539.

pomalowane – „pracą i sumptem niemałym”. Tradycyjnie był tu ikonostas, tak jak w większości ówczesnych cerkwi. W Rzeczy cy określony został on jako Deisus⁴². Był on „porządnie accomodowany”, czyli jak można przypuszczać w pełni ukształtowany – wielorzędowy, symetryczny, z ikonami „między kolumny” (w oprawie architektonicznej), „z prorokami Apostołami z Napisami”. Carskie drzwi były „snycerskie pozłociste” (rzeźbione i pozłacane), z „tablicą Pańskiej wieczerzy” nad nimi. Ikonostas wieńczył grupa Ukrzyżowania usytuowana „Nad Salwatorem”. Brak informacji o rzędzie z ikonami świątecznymi, ale też nie ma wzmianek o tym rzędzie w opisach większości ikonostasów w innych cerkwiach tego dekanatu. W rzędzie namiestnym cztery ikony, zapewne rozmieszczone regularnie, miały dostawione mensy⁴³. W ten sposób tworzone ołtarze boczne, które w takiej właśnie formie wzmiankowane są w wizytacjach cerkwi unickich już pod koniec XVII w.⁴⁴ W 1675 r. w monasterze Wolna na Polesiu odnotowano dziewięć różnych antepediów, których obecność wskazuje na istnienie tam już ołtarzy⁴⁵. Początkowo mensy najczęściej dostawiane były do ikony namiestnej Matki Boskiej z Dzieciątkiem, a wkrótce także do innych obrazów namiestnych⁴⁶. W wizytacjach są one czasem określane jako „ołtarze namiestne”. Wówczas też pojawiły się w cerkwiach stojące samodzielnie ołtarze „bokowe” w nawie⁴⁷. Przy jednych i drugich ołtarzach, a przede wszystkim przy ołtarzu wielkim mensy osłaniane były różnymi antepediami. To, co wyróżniało cerkiew rzeczycką od okolicznych, to obecność w nawie aż sześciu ołtarzy bocznych (zob. niżej).

⁴² Termin „Deisus” wizytatorzy w końcu XVII i w XVIII w. stosowali do określenia albo całego ikonostasu, albo całego rzędu ikon z ikoną Deesis i ikonami apostołów, albo tylko dla samej ikony Deesis – w zależności od wizytatora czy terenu. Określenie „ikonostas” pojawia się później – w niektórych diecezjach wcześniej (w przemyskiej w czwartej ćwierci XVIII w.), w innych później (w opisie cerkwi greckiej w Lublinie z 1824 r. odnotowano, że jest w niej „Templon czyli Ikonostacyja”). Zapewne zależało to także od osoby wizytatora i terminów, którymi się posługiwał w opisie wizytacyjnym; zob. M. Kruk, *op. cit.*, s. 211–214; APL, Urząd m. Lublina, sygn. 2410, dok z 5/17.I.1824 r.

⁴³ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 118–446.

⁴⁴ Ołtarze takie zob. *Візіты уніяцкіх цэркваў...; Уніяцкія цэрквы...; Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparchii włodzimierskiej końca XVII – początku XVIII wieku. Księga protokołów oraz inne opisy*, oprac. A. Gil, I. Skoczyła, Lwów–Lublin 2012.

⁴⁵ *Уніяцкія цэрквы...*, s. 57.

⁴⁶ Jest to odnotowane już w jednej z najstarszych zachowanych wizytacji – mińskiego dekanatu (1681); zob. *Візіты уніяцкіх цэркваў...* (m.in.: Tarasowo – s. 34, Niehniewicz – s. 102) oraz w wizytacjach cerkwi Wielkiego Księstwa Litewskiego (1680–1698); zob. *Уніяцкія цэрквы...* (m.in.: Sulatycze – s. 62, Wsielub – s. 64, Poczopów – s. 69). Także w diecezji włodzimierskiej z przełomu XVII i XVIII w. wspomniane są ołtarze przy ikonach namiestnych; zob. *Візітacje generalne cerkwi...* (m.in.: Chmielów – s. 9, Sielec – s. 11, Myszów – s. 27).

⁴⁷ *Візіты уніяцкіх цэркваў...* (m.in.: w soborze w Mińsku – s. 32, w cerkwi w Dołhinowie – s. 62, a także „bokowy ołtarz bracki” w cerkwi w Dubrowie – s. 37 i w cerkwi w Mołodecznie – s. 39); *Візітacje generalne cerkwi...* (m.in.: w cerkwiach w Torczyni – s. 115, Mizowie – s. 194, Pniównie – s. 220 – tu „na ołtarzu pobocznym”, z „portatyłem rzymskim albo kamieniem” i zapewne z antepedium kurdybanowym).

Za ikonostasem cerkwi rzeczyckiej – „w predyle” (prezbiterium) – stał ołtarz „co się zowie Wielkim”. Na niedużej zrębowej, prostej mensie był obraz „Staroświecki Najśw[iętszej] Panny – bez żadnej Accomodacyi” – oraz dwa „zadne” obrazy „od siwiernych drzwi”, czyli z drzwi diakońskich wyjętych ze swojego miejsca. Ponadto był tu „Obrazek Najśw[iętszej] Panny w ramach czarnych z floressami”. Przed ikonostasem znajdowały się „kratki”, czyli balustrada, pomalowane, a pomiędzy nią a ikonostasem były dwa kryłoty (klirosy).

Szczególną uwagę ks. Litwinki zwróciła obecność sześciu ołtarzy „bokowych” – „Te Sześć Ołtarzów z sobo ab opposito stojące, w nich Obrazy barzo delikatne, wielkie wspaniałe [...] formą sobie podobne”. Ołtarze te były barokowe – na „gradusach” (stopniach), „snickerskiej sztuki”, malowane i złożone, ze skrzydłami, architektoniczne – zapewne z kolumnami flankującymi kwatere środkową i wieńczącymi ołtarze gloriemi. Ich mensy osłonięte były antepediami „malownymi” lub na płótnie „wybijanymi”.

Pierwszym ołtarz na lewo od drzwi był poświęcony św. Jozafatowi. Wówczas jego przedstawienie nie były jeszcze zbyt częste w cerkwiach⁴⁸.

Drugi ołtarz – z obrazem św. Antoniego (zapewne Padewskiego) i z rzeźbą alabastrową „Panem Jezusem śpiącym, delikatnej sztuki”. Św. Antoni Padewski cieszył się w tradycji unickiej szczególną popularnością, jego obecność odnotowana jest w wielu wizytacjach⁴⁹.

W ołtarzu trzecim znajdowała się „Pana Jezusa Antokolskiego Statua”, ubrana w popielatą suknię, na którego dłoniach było pięć srebrnych obrączek. Rzeźba ta to kopia (pełnopostaciowa lub w formie popiersia) słynącej łaskami rzeźby,

⁴⁸ P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762*, w: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 265–266; zob. też A. Gil, *Kult Jozafata Kuncewicza i jego pierwsze przedstawienia ikonowe w Rzeczypospolitej (do połowy XVII wieku). Zarys problematyki*, w: *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów*, red. A. Gil, Lublin 2005 (Studia i Materiały do dziejów Chrześcijaństwa Wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 3), s. 65–72. Obrazy Błogosławionego Jozafata odnotowane są w wizytacji „Soboru Mińskiego” (dekanatu) z 1681 r. – w soborze Świętej Trójcy w Mińsku, i w cerkwi w Dołhinowie; *Візіты уніяцкіх цэркваў...*, s. 32, s. 62.

⁴⁹ P. Sygowski, *Słynąca cudami ikona św. Antoniego Padewskiego w cerkwi w Holi. Przyczynek do dziejów kultu św. Antoniego Padewskiego w Cerkwi Unickiej w Rzeczypospolitej XVIII w.*, „Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie” 12, 2004, s. 119–128. Według informacji prof. Aleksandra Naumowa w końcu XVII w. w cerkwi pojawił się akatyst ku czci św. Antoniego Padewskiego. Ikonę św. Antoniego odnotowana jest w wizytacji z lat 1680–1682 w cerkwi w miasteczku Bobr w okolicach Orszy; *Візіты уніяцкіх цэркваў...*, s. 76–77. W wizytacji części brzeskiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej z lat 1725–1727 ikona taka była też w cerkwiach w Kustyniu, Ostromeczewie, Kosiczach, Starym Korninie i Berezie; APL, ChKGGK, sygn. 101, k. 184, 186, 191, 410, 489. O ikonach św. Antoniego Padewskiego zob. też Г.А. Флікоп-Світа, *Іканастасы і алтары грэка-каталіцкіх храмаў Беларусі XVII – першай трэці XIX ст.*, Мінск 2021, s. 257, 258.

znajdującej się w wileńskim kościele św. św. Piotra i Pawła na Antokolu. Jej kopie są często spotykane w kościołach i cerkwiach na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵⁰.

W ołtarzu czwartym znajdował się obraz Ukrzyżowania Pańskiego⁵¹. „Ołtarz ten pozłocisty, z skrzydłami, z statuami czterymi Anielskimi, z pelikanem, ze wszelką ozdobą dziwnie, sztuki delikatnej, snickerskiej”.

Ołtarz piąty „Naświętszej Panny Częstochowskiej także zkrzydłami kolumnami zwierzchem i Imię Marya w promieniu, wszytek podpozłoto [...] sztuki snickerskiej, kosztowny”, na którym za szkłem była figura śpiącego Jezusa wykonana z alabastru. Kopie obrazu częstochowskiego w cerkwiach unickich odnotowywano już wcześniej⁵², a częściej po Jego koronacji⁵³, były też nawet umieszczane w rzędzie ikon namiestnych⁵⁴.

W ołtarzu szóstym był „wspaniały, wielki” obraz św. Franciszka⁵⁵. W ołtarzu tym, podobnie jak w ołtarzu św. Jozafata, był tylko obraz, „a skrzydła kolumny, i inne attinencje od kilkunastu lat” leżały „zarzucone”.

Informacje te wskazują przede wszystkim na wczesne samodzielne występowanie stojących ołtarzy bocznych w cerkwiach – już w czwartej ćwierci XVII i pierwszej ćwierci XVIII w., a także na obecność w tym czasie w cerkwiach ikon świętych i przedstawień należących do tradycji rzymskokatolickiej. To też informacja o jakichś problemach finansowych Pociejów w początkowych latach XVIII w., być może na skutek zniszczeń z okresu Wielkiej Wojny Północnej.

Z pozostałego wyposażenia cerkwi rzeczywistej warto wspomnieć o „żertowniku” (żertwienniku) z obrazem wielkim św. św. Piotra i Pawła oraz o wiszących na ścianach dwudziestu ikonach „różnej miary na płótnie i drzewie oprócz moskiewskich”. Było tu także: „Obrazków za szkłem dwanaście”. Obrazy „moskiewskie” to zapewne małe ikony, rozprowadzane na jarmarkach, być może przez starowierców,

⁵⁰ Г.А. Флікоп-Світа, *op. cit.*, s. 267–272.

⁵¹ *Ibidem*, s. 272–273.

⁵² W wizytacjach z lat 1680–1682 – m.in. w cerkwiach w Kopytowiu, Męczycach i Zdżarach; *Wizytacje generalne cerkwi...*, s. 14, 29, 41.

⁵³ M.in. w diecezji chełmskiej; zob. P. Sygowski, *Ikony chełmskiej diecezji prawosławnej (do czasów Unii Brzeskiej) na tle dziejów Kościoła Wschodniego na Lubelszczyźnie (historia, stan badań, obiekty zachowane)*, w: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku*, Łańcut 2003, s. 334; w części brzeskiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej m.in. w: Kustyniu (słynąca łaskami), Ostromeczewie, Międzyrzeczu Starym, Kozieradach, Seroczynie i Kuplinie; APL, ChKGK, sygn. 101, k. 183v, 186, 326v, 341, 364, 517v; Г.А. Флікоп-Світа, *op. cit.*, s. 244.

⁵⁴ P. Sygowski, *Cerkiew w Łopience i dekanat baligrodzki...*, s. 388.

⁵⁵ W 1725 r. w tym dekanacie też w cerkwi w Suzinach i Horodyszczu (zob. niżej). Ikony św. Franciszka odnotowane także w wizytacjach unickiej diecezji chełmskiej w końcu XVIII oraz z przełomu XVIII i XIX w. – w cerkwiach w Łowczy, Pławanicach i Wereszczynie; P. Sygowski, *Ikony chełmskiej diecezji...*, s. 334.

zapewne ofiarowywane do cerkwi jako wota⁵⁶. Niektóre ikony dekorowane były srebrnymi koronami, w tym zapewne kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej. Przy ikonach były też srebrne wota: tabliczki, rączka, „zauszniczki”, „łubki, Ruża, Reliquiarz w srebro oprawny” oraz sznury pereł, koralu „prawdziwych”, „pianki morskiej” i „granacików”, a także składany i oprawiony w mosiądz „obrazek moskiewski”, obrazki miedziane: Matki Boskiej Częstochowskiej, św. Kazimierza i „Obrazek Najśw[iętszej] Panny Żurowickiej, miedziany brzegami, w srebro oprawny” – ostatnie dwa były popularne głównie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W nawie stało kilka ławek.

2c. Fundatorzy cerkwi

Wzniesienie w Rzeczycy cerkwi opisanej w wizytacji z 1725 r. przypisywane jest Leonardowi Pocijowi (zm. 1693)⁵⁷. Jej powstanie można datować na trzecią tercję tego stulecia i wiązać z odbudową kraju po wojnach połowy XVII w. Zapewne z tego czasu pochodzi świątynia, ikonostas i ołtarz główny. Natomiast wyposażenie w ołtarze boczne i inne sprzęty można wiązać z początkiem XVIII w., z jego synem Kazimierzem (zm. 1728), który odziedziczył Rzeczycę, a może także z synem Kazimierza – Antonim (zm. 1749). Wszyscy z tej linii Pocijów odnotowywani są jako fundatorzy kilkunastu kościołów, cerkwi i ich wyposażenia. Być może w staraniach o wygląd cerkwi w „starej siedzibie rodowej” wsparł ich Leonard, brat Kazimierza, wuj Antoniego – fundator m.in. kościoła i klasztoru we Włodawie.

Przy podjęciu przez Pocijów tyłu fundacji kościołów i cerkwi musieli oni mieć rozeznanie wśród profesjonalnych architektów, budowniczych, malarzy i rzeźbiarzy czynnych w tych czasach, którzy mogli być zatrudnieni przy pracach nad ołtarzami bocznymi w cerkwi w Rzeczycy. Stąd wysoki poziom konstrukcji ołtarzy bocznych, ich rzeźbiarskiej dekoracji i ich „wspaniałych” obrazów.

2d. Parafia i parochowie w pierwszej połowie XVIII w.

W 1725 r. w skład parafii wchodziło 17 wsi: Bojare, Bordziały, Borodycze, Czaple, Głęboka, Gnorowszczyzna, Horyłki, Kukołczyce, Liski, Młynarze, Nadihorki, Rzeczyca, Sedruż Wielka, Smolniki, Wola, Zabłotniki, Zające.

Dbanie o cerkiew, o jej stan i wyposażenie, należało do obowiązków parochów i parafian. W 1725 r. prezbiterem rzeczyckim był Piotr Kobecki, który otrzymał

⁵⁶ П. Сиговский, *Несколько замечаний о внутреннем убранстве церквей брестского официалитета униатской владимирско-брестской епархии киевской митрополии в свете визитации 1725–1727 гг.: иконостасы, „московские” и другие иконы*, tłum. А.А. Ярошевич, w: *X Филевские Чтения. Тезисы конференции 14–16 декабря 2010 г.*, Москва 2010, s. 62–65.

⁵⁷ A. Rachuba, *op. cit.*, s. 37.

prezentę w 1712 r. od Antoniego Pocieja, syna wojewody witebskiego Kazimierza Aleksandra. Ksiądz Litwinko zanotował, że ksiądz Kobecki: „Cerkiewny porządek źle prowadzi” i w konsekwencji „skazał go na poprawę”⁵⁸.

3) Cerkiew w Rzeczycy w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w.

Opisane wyżej interesujące wyposażenie cerkwi w Rzeczycy skłania do postawienia pytania o dalsze losy tej świątyni i jej wyposażenia. Odpowiedzi udzieliła dalsza kwerenda archiwalna – zapoznanie się z kolejnymi wizytacjami cerkwi rzeczyckiej. Nie udało się, jak już wspomniałem, odnaleźć wizytacji z 1747 r. oraz wizytacji dziekańskich, okazało się natomiast, że kolejne wizytacje (z 1759 i z 1802 r.) przechowywane są w Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego w Wilnie.

3a. Cerkiew w wizytacjach z 1759 i 1802 r.

W 1759 r. w Rzeczycy stała już zupełnie inna cerkiew, dużo skromniejsza i nosząca nowe wezwanie – Uśpienia Najświętszej Panny (w 1802 r. pw. Wniebowzięcia Panny Maryi). Brak informacji o tym, co stało się z poprzednią świątynią, zapewne się spaliła, gdyż jak wynika ze wspomnianych wyżej wizytacji nic z poprzedniego wyposażenia nie zostało w nich odnotowane jako pochodzące z poprzedniej cerkwi – może jakieś drobiazgi, ale brak o tym informacji przy opisach wyposażenia.

Na podstawie opisów wizytacyjnych z 1759 i 1802 r. można wnioskować, że dotyczą tej samej świątyni, choć między tymi wizytacjami upłynęło ponad 40 lat. Kolatorami nie byli już Pocielowie, tylko w 1759 r. Jerzy Flemming, podskarbi wielki litewski, a w 1802 r. Adam Kazimierz Czartoryski, generał ziem podolskich. Cerkiew opisana w 1759 r. stała już ok. 20–30 lat, potrzebowała już bowiem remontu gontowego dachu i okien. Kilka różnic w opisach cerkwi w tych dwóch wizytacjach wskazuje, że w ciągu tego czasu miały miejsce jakieś większe prace przy świątyni, w wyniku których zmianie uległa jej elewacja frontonowa i częściowo wnętrze.

3b. Cerkiew

Świątynia opisywana w tych wizytacjach to cerkiew drewniana, o konstrukcji zrębowej – z „drzewa oprawnego w kostkę” (1802), o dachu krytym gontem. Obok cerkwi stała drewniana dzwonnica – z jednym dzwonem w 1759 r., a w 1802 r. z czterema różnej wielkości. Dach dzwonnicy wieńczyła wieżyczka na sygnaturkę (1759 r.). Cerkiew o planie dwudzielnym składała się z nawy i prezbiterium

⁵⁸ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 132, 133v, 134.

z dwoma pomieszczeniami po obu jego stronach (zakrystią i składem). Wejście główne poprzedzał babiniec, a właściwie przedsionek, z którego kolejne drzwi prowadziły do nawy. Nad tą częścią i fragmentem nawy był chór. Przez inne drzwi wchodziło się z cmentarza przycerkiewnego do prezbiterium. Z prezbiterium były też drzwi do zakrystii, w której była „męsa duża z szufladami”. Okien było 11, w tym dwa „wytluczone” (1759 r.). W 1759 r. w fasadzie były dwie „kopułki” z krzyżami, co sugeruje elewację barokową, być może z dwoma niskimi wieżami. W 1802 r. w fasadzie była „Piramida nad Faciatą z krzyżem żelaznym” – to zaś wskazuje na trójkątne (wolutowe?) zwieńczenie elewacji frontowej. To dwie istotne różnice w wyglądzie cerkwi odnotowane we wspomnianych wizytacjach.

3c. Wyposażenie

Wyposażenie wnętrza było w 1759 r. zupełnie inne, dużo skromniejsze. Wewnątrz w 1759 r. była murowana posadzka, a w 1802 r. podłoga drewniana (?). Dominantę wyposażenia wnętrza stanowił barokowy, dwukondygnacyjny ołtarz główny – przysunięty do ściany zamykającej prezbiterium, architektoniczny, snycersko dekorowany. W kwaterze środkowej był obraz „Pana Jezusa Ukrzyżowanego, wielu Cudami i łaskami słynący” (1802 r.), w rzeźbionych ramach. Kwaterę tę flankowały po dwie kolumny podtrzymujące gzyms. W drugiej kondygnacji znajdował się „wyrz Boga Ojca w Obłokach”. Na murowanej mensie (z portatyłem) stało okrągłe (obracające się) cyborium (tabernakulum) – malowane na niebiesko, nad którym umieszczony był obraz Najświętszej Marii Panny „w ramach okrągłych”, ozdobionych „floressami złożonemi nakoło”. Ikona w tym ołtarzu została określona przez wizytatora w 1802 r. jako słynąca łaskami, stąd wota wymieniane w obu wizytacjach były, jak można sądzić, właśnie przy tym obrazie. Ołtarz ten połączony był ze „strukturą Drzwi Carskich – essami ad instar kopułki złożonemi, zawieszoną”, z oprawą architektoniczną – „Słupami, Xymsami, tudzież po obu stronach Drzwiczkami” i zdobioną „Floressami”. Cała ta konstrukcja była w 1759 r. jeszcze niepomalowana, a w 1802 r. była „różnemi prostemi farbami pomalowana”. Pomysł takiego połączenia ołtarza wielkiego z carskimi i diakońskimi wrotami w jedną konstrukcję nie jest znany z opisów innych cerkwi (na obecnym etapie badań). Była to ciekawa próba pogodzenia barokowego ołtarza – jako oprawy dla wystawiania na nim prosfory do adoracji (w „puszce” lub monstrancji) – oraz wrót carskich i diakońskich, jako namiastki ikonostasu, dla dokonania obejścia w trakcie liturgii. W przypadku cerkwi rzeczyckiej wiadomo, że do eksponowania Eucharystii używana była srebrna monstrancja „w promieniach wyłaczana z Melchzedekiem srebrnym nie połączanym”, wymieniana jednak dopiero w 1802 r. Można przypuszczać, że wcześniej prosfora mogła być eksponowana w innym naczyniu liturgicznym, np. w tradycyjnej „puszce pro Venerabili”.

Ołtarz wielki połączony z carskimi wrotami oddzielony był od wiernych „kratkami” czyli balustradą, za którą znajdował się co najmniej jeden kryłos. Pozostałe wyposażenie cerkwi w 1759 r. to dwa ołtarze boczne, na murowanych mensach, „podobnej akkomodacyi, jeszcze niemalowane”, ustawione przed balustradą poprzedzającą ołtarz główny. Na jednym z tych ołtarzy był „antymis” (*animensio*). Po prawej stronie stał ołtarz z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem – w „ramach okrągłych in circa circulo floressami snycerskimi do blatu przybitymi przyozdobiony”, udekorowany dwoma srebrnymi koronami. Naprzeciwko stał ołtarz, także na murowanej mensie, z obrazem Pana Jezusa Nazareńskiego, czyli jak można przypuszczać Chrystusa Antokolskiego (w poprzedniej cerkwi była Jego „statua”). Oprócz tego były tu dwie murowane mensy bez ołtarzy. Na jednej był ustawiony „Obraz noszący” (feretron) i dwa obrazy malowane na płótnie – Najświętszej Marii Panny Bolesnej (nowy) i Matki Boskiej (stary). Na drugiej mensie stały dwie „Konkluzje” – duża i mała, jedna i druga „na atlasie żółtym wybijana” (inskrypcje – cytaty z Pisma Świętego?). W 1802 r. wizytator odnotował, że na jednej z tych mens był już kolejny ołtarz boczny św. Jana Ewangelisty (ozdobiony srebrną aureolą), barokowy, „gładkiej, stolarskiej roboty”, malowany „marmurowo” na niebiesko i „snycerskimi rżnięciami, częścią srebrem, częścią złotem akomodowany”, podobnie jak i jego mensa. Jest to o tyle ciekawe, że poprzednia cerkiew nosiła wezwanie św. Jana Ewangelisty, ale jego obraz w wizytacji z 1725 r. nie był odnotowany, musiał być jednak jako jedna z ikon namiestnych. W zwieńczeniu tego ołtarza było wyobrażenie Ducha Świętego i dwa anioły. Mensy ołtarzowe osłaniane były antepediami – trzema płóciennymi, malowanymi i jednym aksamitnym o zielonym kolorze. Brak informacji o kolejnym ołtarzu bocznym, którego mensa odnotowana była w 1759 r. Być może było to nadal miejsce, na którym stał, tak jak poprzednio, feretron.

Z innych obrazów wizytator odnotował dwie duże ikony, oprawne w ozdobne ramy – „Pana Jezusa Śpiącego na Krzyżu” i „Pana Jezusa Ubiczowanego” – oraz 9 jakichś innych obrazów. Były tu także 2 krzyże procesjonalne z „Passjami malowanymi”, a w 1802 r. już tylko jeden drewniany krzyż procesyjny „z Passią rżniętą”. Zastępowanie krzyży malowanych krzyżami z rzeźbionym Chrystusem ukrzyżowanym zalecał biskup Maksymilian Ryłło w czasie wizytacji diecezji chełmskiej (1759–1762)⁵⁹. Z innego wyposażenia warto wymienić trzy ławki, nowy konfesjonał, trzy pary drewnianych, malowanych lichtarzy oraz trzy dzwonki ołtarzowe. Jeden dzwonek był na plebanii i służył do dzwonienia na modlitwy. Wśród szat wizytator wymienił cztery „apparaty” (fełoniny) i jeden „apparat rzymski” (ornat), a wśród ksiąg liturgicznych był też mszał łaciński. Świadczy to o możliwości korzystania z cerkwi także przez rzymskich katolików – głównie kolatorów, ale zapewne także innych osób tego obrządku mieszkających na terenie parafii rzeczywokiej. Znana

⁵⁹ P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska...*, s. 267.

jest fotografia, pochodząca z 1980 r., pokazująca feretron z cerkwi w Ręczycy, datowany na trzecią tercję XVIII w. Zdjęcie znajduje się w zbiorach Muzeum Kultury Starobiałoruskiej (Музей старажытнабеларускай культуры) w Mińsku⁶⁰.

3d. Parafia i kolejni parochowie w XVIII w.

W 1759 r. parafię tworzyło także 17 wsi i przysiółków: Bordziły, Czaple, Dymniki, Głębokie, Hance, Horyłki, Huryny, Kukolczyce, Lebedycz, Lewonki, Liski, Najdyhory, Nurowszczyzna, Ręczycza, Sedruż, Smolniki, Wola. Niektórych z poprzednio wymienionych wsi w parafii już nie było, ale pojawiły się nowe. W 1802 r. w parafii było 19 wsi i przysiółków: Z wymienionych wyżej zniknęły Hance i Najdyhory, ale pojawiły się Antony, Bojare, Nowiki, Zające. Nie można wykluczyć, że te dwie mogły po prostu zmienić nazwę.

W wizytacji z 1759 r. podana jest liczba domów i mieszkających w nich mieszkańców. Zwraca uwagę, że prawie we wszystkich wsiach było zaledwie po kilka domów – w Ręczycy 6, ale tylko 2 w Lebedyczach, 3 w Hancach, do 9 w Liskach i Dymnikach. Wyróżniała się jedynie Wola, w której w 45 domach mieszkało 135 osób.

Wzmiankowanego w 1725 r. parocha Piotra Kobeckiego zastąpił, odnotowany w 1729 r., Jan Antyporowicz⁶¹. W 1737 r. prezentę na proboszcza otrzymał Maciej Szczytonoszycki⁶², zapewne także od Antoniego Pocieja. Kolejnym parochem od 1758 r. był Jeremiasz Kaliski, na podstawie prezenty otrzymanej od Jerzego Flemminga⁶³, a po nim Jan Kaliski, pełniący funkcję koadiutora już w 1777 r., instalowany w 1798 r. (już po III rozbiorze, w czasach opieki kolatorskiej nad parafią księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego)⁶⁴.

II) Cerkwie dekanatu kamienieckiego i ich wyposażenie w 1725 r.

Interesujące jest niewątpliwie miejsce cerkwi w Ręczycy i jej wyposażenia na tle innych cerkwi dekanatu kamienieckiego wizytowanych przez ks. Stefana Litwinę w 1725 r.

Unicki dekanat kamieniecki tworzyło wówczas 35 parafii (il. 2): Barszczewo, Cerkiewniki, Czemyry, Horodyszcze, Kamieniec – dwie cerkwie parafialne, Kruhel, Mała Jelna, Milejczyce – dwie cerkwie parafialne, Omelaniec, Orepicze, Paszuki, Połowce, Pużyce, Radość, Raśna, Rogacze, Ręczycza, Sasiny, Suziny, Szyszowa,

⁶⁰ Г.А. Флікоп-Світа, *op. cit.*, s. 284, il. 626–627.

⁶¹ А. Гіль, І. Скочиляс, *op. cit.*, s. 229.

⁶² LVIA, f. 634, op. 1, spr. 57.

⁶³ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 48, s. 315–318.

⁶⁴ LVIA, f. 634, op. 1, spr. 57.

Telatycze, Tokary, Trościanica, Wielka Jelna, Wierzchowice, Wiżna, Wojska, Wołczyn, Wyhanów, Wysokie Litewskie, Zubacze, Zwody oraz Życin⁶⁵. Kolatorami 24 parafii byli magnaci i szlachta, 10 parafii było w dobrach królewskich (Kamieniec – dwie, Radość, Orepicze, Cerkiewniki, Omeleniec, Połowce, Milejczyce – dwie, Pużyce), a jedna pod opieką dominikanów brzeskich (Czemery). Cerkwie w dobrym stanie, z pełniejszym wyposażeniem, znajdowały się głównie w dobrach prywatnych, ale nie było to regułą.

Ksiądz Litwinko pisząc o wyposażeniu każdej cerkwi, w pierwszej kolejności odnotowywał obecność ikonostasu, wymieniając oddzielnie jego części. Zaczynał od ikony Deesis, choć terminem tym określał czasem cały rząd apostołski, niekiedy oddzielnie wspominał ikonę „Spasa”, potem odnotowywał obecność ikon apostołów i proroków; wyjątkowo rzadko wspominał o ikonach prazdnicznych. W drugiej kolejności odnotowywana była obecność ikon namiestnych i ewentualne występowanie przy nich mens (jeśli miały mensę, były określane czasem jako „ołtarze namiestne”), potem „Carskich Drzwi” i „drzwi sywiernych”⁶⁶, czyli diakońskich. Na końcu pojawiają się jakieś informacje o innych ikonach w cerkwi – o ich liczbie, wielkości, a czasem rodzaju przedstawień⁶⁷.

Wyróżnione przez ks. Litwinkę wyposażenie cerkwi w **Rzeczycy** w 1725 r. składało się z elementów tradycyjnych – „porządnego” ikonostasu i skromnego ołtarza głównego za nim, a także z rozwiązań nowszych – mens dostawionych do ikon namiestnych oraz z samodzielnie stojących w nawie barokowych ołtarzy

⁶⁵ Niektóre miejscowości z czasem zanikły albo zmieniły nazwę w XIX w. Na miejscu Małej Jelnej w drugiej połowie XIX w. była Mała Jelonka (ob. Сюлки коło Жилич); Wielka Jelna to w XIX w. Николаевское (ob. Николаево), Suziny to później Chodosy Górne (ob. Ходосы); Wyhanów (Wyganowo) to ob. wschodnia część Wysokiego Litewskiego (ob. Высокое); Pużyce nad Koterką – obecnie nie istnieją – cerkiew i okoliczna zabudowa nosi nazwę Пауки; Telatycze to ob. grupa zabudowań na wschód od wsi Siemichoszcze; Wiżna („Cerkiew Wiżnianska”) – w drugiej połowie XIX w. Wieżna, w okresie międzywojennym – Wieżno (ob. Вежное); Zwody to potem Zwody Małe (ob. Мал. Зводы). Część miejscowości parafialnych po II wojnie światowej znalazła się w Polsce (8): Milejczyce, Połowce, Rogacze, Sasiny, Telatycze i Zubacze – reszta leży na terenie Białorusi. Wieś Tokary po II wojnie światowej została podzielona granicą – część z cerkwią znajduje się po stronie białoruskiej; zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo białostockie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Siemiatycze, Drohiczyn i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1996, s. 77.

⁶⁶ W starszym typie ikonostasu były tylko jedne drzwi diakońskie – w północnej części ikonostasu (na lewo od drzwi carskich). Stąd były nazywane „sywiernymi”. Kiedy zaczęto wznosić ikonostasy symetryczne z parą drzwi diakońskich nazwa „sywierne” zaczęła być też stosowana do południowych drzwi diakońskich. Pojawienie się tego określenia wymaga dodatkowych ustaleń.

⁶⁷ Niektóre słowa użyte w opisie wizytacyjnym z 1725 r. są czasem niejasne i moja ich interpretacja nie zawsze może być właściwa. Przyjmuję, że „kratki” w świątyni to balustrada oddzielająca ikonostas od reszty nawy; „drzwi sywierne” to jak wspomniałem wyżej drzwi diakońskie, „snycerskiej roboty” – opracowano rzeźbiarsko, „stolarskiej roboty” – bez wyraźnej dekoracji rzeźbiarskiej. Nie udało się jednoznacznie ustalić, jakie ikony wizytator określał jako „obrazy moskiewskie”; na ten temat zob. П. Сиговский, *op. cit.*, s. 62–65.

bocznych, w których umieszczone były ikony należące do tradycji Kościoła łacińskiego – tak powszechnego (św. Antoni Padewski, św. Franciszek), jak i do Kościoła łacińskiego Rzeczypospolitej (Matka Boska Częstochowska, Chrystus Antokolski), a także do tradycji unickiej (św. Jozafat Kuncewicz).

Z opisów wizytacyjnych pozostałych cerkwi dekanatu kamienieckiego wynika, że w większości cerkwi dominowały tradycyjnie ikonostasy, choć różniły się one między sobą, a w kilku świątyniach ich nie było.

a) Ikonostasy pełniejsze

We wsi **Wierzchowice** cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego⁶⁸ – „struktura spora, laty wpółstara”, z dzwonnica nad babińcem, zakrystią („z piecykiem”), otoczona krążankiem, miała wielki chór „st[a]roświeckiej formy” ze „staroświeckimi” kryłosami i ławkami. „Deisus z Apostołami prorokami i praznicznymi porządnie proporcjonalnie formowany podpozłoto wspaniały”, sześć obrazów namiestnych, „między kolumny z snickerską ozdobą pod pozłoto” (niektóre z mensami); „Carskie Drzwi” również były „snycerskie”, pozłoczone, z ikoną Wieczery Pańskiej nad nimi; na obu drzwiach „sywiernych” (diakońskich) było „malowanie”. W ołtarzu wielkim, o murowanej mensie, barokowym, rzeźbionym i pozłoczym, był obraz NMP. W nawie za balustradą stały dwa barokowe ołtarze boczne – jeden z obrazem św. Michała Archanioła, a drugi z ikoną Biczowania Pana Jezusa. Innych obrazów wiszących na ścianach było 22 – „oprócz moskiewskich i papierowych”, a także dwa „delikatne – kopersztychu włoskiego”.

We wsi **Kruhel** cerkiew pw. Trójcy Świętej⁶⁹ – to świątynia powstała z połączenia połowy cerkwi starej z dobudowaną częścią nową – miała „ganek zamiast babińca” i dwie zakrystie „ab opposito z sobą”. Dzwonnica „na słupach” stała osobno. W świątyni znajdował się „Deisus staroświecki z Prorokami i Apostołami”. Ołtarz „Namiesny” na lewo od „Drzwi Carskich” z Obrazem NMP – „cudami wielkimi słynący”, w oprawie barokowej – „snickerskiej sztuki z ramami, z kolumnami i z wierzchem”, zasłaniany był „Tablicą z przedstawieniem Zwiastowania” NMP. Drugi ołtarz „Namiesny”, co zaznaczono, wykonany niedawno, miał też barokową oprawę i obrazek NMP; „Carskie Drzwi” były „stolarskiej sztuki, między słupkami”, a nad nimi „obrazek z drzwiczkami Najśw[iejszej] Panny” (?); pozostałe dwa obrazy namiestne były „znaczne” (bez podania rodzaju przedstawienia); brak informacji o drzwiach diakońskich⁷⁰. Ołtarz główny był skromny –

⁶⁸ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 162; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 511.

⁶⁹ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 144; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 484.

⁷⁰ Przyjmuję, że jeśli ks. Litwinko nie wymienia drzwi „sywiernych” (diakońskich), to nie znaczy to, że ich nie było, tylko wizytatorowi informacja o nich umknęła, co się kilkakrotnie w tej wizytacji zdarzało. Obecność tych drzwi była może tak oczywista, że odnotowywane były wtedy, kiedy zwracały uwagę.

z małym obrazkiem NMP. W nawie stały dwa barokowe, podobne do siebie ołtarze boczne – jeden z obrazem św. Onufrego, a drugi z ikoną św. Antoniego (zapewne Padewskiego)⁷¹. Innych obrazów „małych i wielkich na drzewie i płótnie różnie stojących” naliczono 14.

We wsi **Zubacze** cerkiew pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła⁷² była mała, kryta dranicami, miała babiniec „z krużgankiem” oraz dzwonnice stojącą obok niej – na „czterech kolumnach zgniła, waląca się”. Wewnątrz cerkwi za balustradą był kryłós. „Deisus z Apostołami proportio dobrze formowany, pozorny z Obrazem Salvatora” pośrodku; „Carskie Drzwi stolarskiej roboty, oprawne pod pozłotą” określono jako „przystojne”. Drzwi „sywiernych” była para – z „Osobami malowanymi”. Cztery obrazy namiestne miały „ołtarzyki do mszy Świętej słusznie accomodowane”. W „Predile” stał ołtarz wielki z obrazem NMP Bolesnej i Pana Jezusa (Pietà ?), a obok żertwiennik z obrazem „Salvatora”. W nawie „przed kraty” stały dwa ołtarze boczne – jeden z obrazem św. Antoniego (zapewne Padewskiego), a drugi – naprzeciw „Najświętszej Panny”. Innych obrazów było „z Moskiewskimi trzynaście”.

W miasteczku **Milejczyce** cerkiew pw. św. Mikołaja⁷³ – stara, „In forma mała”, z dzwonnice nad babińcem; miała „Deisus z Apostołami staroświecki” i „Apostołów obrazów trzy wielkich” (po kilku apostołów na jednej ikonie?); w dolnym rzędzie ikonostasu były cztery ikony namiestne „z ołtarzykami”; carskie wrota „stolarskie” pozłacane i malowane, brak informacji o drzwiach diakońskich; ołtarz wielki był nowy, barokowy, ze „skrzydłami” i wierzchem – z obrazem Ukrzyżowania Pańskiego. Inne obrazy to: „wielki” na żertwienniku, trzy obrazy „wielkie, na drzewie”, a „małych z Moskiewskimi siedem”.

We wsi **Pużyce** (ob. Паyki) cerkiew, pw. Trójcy Świętej⁷⁴ – „in forma mała”, niedawno „reperowana”, z babińcem i dzwonnice; miała kompletny Deisis z apostołami i prorokami, cztery obrazy namiestne, carskie wrota „stolarskie” i pozłoczone; dwoje drzwi „sywiernych” miały „osoby malowane”; ołtarz główny był skromny – z tylko z małym obrazem „moskiewskim”. W nawie, „przed kryłóśami wpuł cerkwie”, stały „ab opposito” dwa barokowe ołtarze boczne „sobie podobne”, ze „skrzydłami, pod złotem i srebrem malarskim” – jeden z ikoną Trójcy Świętej, drugi – św. Mikołaja. Oprócz tego na ścianach wisiało „obrazów sześć znacznie wielkich, oprócz moskiewskich i papierowych”, a na żertwienniku były trzy obrazy „mierne”.

⁷¹ P. Sygowski, *Słynąca cudami ikona św. Antoniego Padewskiego w cerkwi w Holi...*, s. 119–128; Г.А. Флікоп-Світа, *op. cit.*, s. 257–258.

⁷² APL, ChKGK, sygn. 101, k. 167; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 518; G. Rąkowski, *Polska egzotyczna. Przewodnik*, wyd. 3, Pruszków 2005, s. 324.

⁷³ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 171v; zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce...*, t. 12, z. 1, s. 42.

⁷⁴ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 174v; zob. A. Buczyło, *op. cit.*, s. 500–501. Wieś położona była 8 km na południowy zachód od Wysokiego Litewskiego, nad brzegiem rzeczki Pulwy, po jej zachodniej stronie. W XIX w. teren z cerkwią otrzymał nazwę na Pauki, tak jak sąsiednia wieś.

W miasteczku **Wołczyn** cerkiew pw. św. Mikołaja⁷⁵ – „formy mizernej”, z dzwonnica nad babińcem; wewnątrz były „kratki lada jakie” i „kryłos gładki”; za nimi ustawiony był Deesis z apostołami i prorokami; obrazów namiestnych było sześć – w tym dwa z ołtarzykami; carskie wrota „stolarskiej roboty”; drzwi „sywiernych” dwoje; w ołtarzu głównym, tradycyjnym – „na czterech słupach” był obraz Świętych Apostołów Piotra i Pawła; na żertwienniku – ikona św. Dymitra, w nawie stał jeden ołtarz boczny z obrazem św. Jerzego. Oprócz tego na ścianach wisiały trzy wielkie obrazy: „Przemienienia, Ś. Józefa i Ś. Mikołaja czwarty Conterfekt Straszego Sądu” oraz 5 mniejszych. W Narodowym Muzeum Sztuki Republiki Białoruś znajduje się namiestna ikona z tej cerkwi – Chrystusa Pantokratora, datowana na XVII–XVIII w.⁷⁶ (il. 3).

We wsi **Sasiny** cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego⁷⁷ – mała, drewniana „już przeżyta”, bez babińca, o „zgniłym” dachu i prezbiterium krytym słomą. Obok stała dzwonnica wsparta na czterech słupach. Wewnątrz „Stola” (strop) była zgniła, a „podłogi zgoła nie masz”. Cerkiew miała „Deisus” z apostołami i prorokami określony jako „staroświecki”; „Obrazów namiestnych cztery z ołtarzykami”; „Drzwi Carskie stolarskiej roboty z malowaniem, z zawiasów wyłamane”; brak informacji o drzwiach diakońskich; „Ołtarzyk wielki” skromny z obrazem „Salwatora”; żetwiennik ze „starym” obrazem; innych obrazów „z Moskiewskimi siedm”.

We wsi **Tokary** cerkiew pw. św. Szymona Słupnika⁷⁸ – określona jako „nie-dawno reparowana”, z babińcem i dzwonnica, kryta słomą; ikonostas poprzedały „kratki i kryłos”; obok obrazu Deesis były ikony tylko sześciu apostołów, a wyżej grupa Ukrzyżowania ze „statuami Maryi i Jana”; cztery ikony namiestne były „staroświeckie”; carskie wrota „sztuki stolarskiej z prosta”; brak informacji o drzwiach diakońskich. Ołtarz główny był skromny, z obrazem NMP, na żertwienniku obraz „Pana Jezusa Ukrzyżowanego”; na ścianach wisiało siedem obrazów „z moskiewskimi”. Z cerkwi w Tokarach pochodzą – znajdujące się w muzeach białoruskich w Mińsku – ikona Hodegetrii⁷⁹ (il. 4) oraz ikona Trójcy Świętej Starotestamentowej (il. 5) – obie z XVII w.⁸⁰

⁷⁵ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 175v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 515.

⁷⁶ *Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь, кніга I – Ікананіс і алтарны жываніс Беларусі XVI–пачатку XIX стагоддзя*, red. УІ. Пракапцоў, Мінск 2004, s. 84, il. 28.

⁷⁷ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 169v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 504; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 12: *Woj. podlaskie (białostockie)*, red. M. Zgliński, z. 4: *Powiat bielski – tekst*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. 213–214.

⁷⁸ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 173v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 511; *Katalog zabytków sztuki w Polsce...*, t. 12, z. 1, s. 77.

⁷⁹ *Музей старажытнабеларускай культуры*, red. Ю.А. Паўлюкевіч, Мінск 2004, s. 52.

⁸⁰ *Нацыянальны мастацкі музей...*, s. 82, il. 27.

b) Ikonostasy skromniejsze (z dwoma obrazami namiestnymi)

We wsi **Wielka Jelna** (ob. Николаево) cerkiew pw. św. Mikołaja⁸¹ – „niewielkiej struktury prostej”, bez babińca, pokryta gontem; miała stary Deesis z apostołami i prorokami „prostej roboty”, zwieńczony malowanym, niewielkim krzyżem. W tym opisie wizytator dodał, że „Prazniczne etiam obrazy wszystkie są na Deisusie”. W dolnym rzędzie były dwa obrazy namiestne „z Ołtarzykami’ barokowymi „do Mszy Ś[wię]tej przybranemi”; „Carskie Drzwi snickerskiej sztuki, bez pozłoty, malowane z Ewangelistami”, a powyżej nich ikona Wieczery Pańskiej; drzwi „Sywionych” było dwoje. Ołtarz wielki, barokowy, stał „przy ścianie, pod samą stolę”, z obrazem NMP „w ramach głębokich, czerwonych”; w nawie był jeden „Ołtarzyk” boczny, także z obrazem NMP. Oprócz tego było tu 10 obrazów „różnie stojących na płótnie i drzewie” oraz „Moskiewskich, małych dziewięć”.

We wsi **Radość** cerkiew pw. św. Mikołaja⁸² – „wpuł stara”, kryta dranicami, otoczona była krużgankiem „przestarzałym” i miała dzwonnice stojącą obok „na słupach”. Po obu stronach ikony Deesis znajdowały się obrazy apostołów – „papierowe, włoskie”; obrazy namiestne tylko dwa; „Carskie Drzwi” były „stolarskiej sztuki”, a dwoje drzwi „sywionych” prostych – z „osobami malowanymi”; ikonostas wieńczyło malowane Ukrzyżowanie; ołtarz główny był skromny, z jednym małym obrazkiem; w nawie stały dwa ołtarzyki „bokowe” – snickerskiej roboty, „jeszcze niepomalowane” – jeden z chramowym „Obrazem Ś[w]. Mikołaja”, drugi ołtarz jeszcze bez obrazu. Na ścianach wisiało obrazów wielkich i małych „z Moskiewskimi trzynaście”.

We wsi **Wyhanów** cerkiew pw. Narodzenia NMP⁸³ – „zbyt stara, słomo pokryta”, nie miała babińca. Wewnątrz nie było „kratek i chóru, kryłósów”; świątynia miała Deesis z apostołami, dwa obrazy namiestne „porządne”, „Drzwi Carskie snickerskiej roboty z Ewangelistami” – malowane i pozłacane; brak informacji o drzwiach diakońskich; ołtarz główny skromny z obrazem „Najśw[iejszej] Panny”; „Żwertownik mizernie opuszczony” – z dwoma obrazami; oprócz tego na ścianach wisiały obrazy „Strytenia wielki, w ramach, stary” i „Salwatora” drugi.

We wsi **Połowce** cerkiew pw. Trójcy Świętej⁸⁴ – „wpułstara, spora”, z dzwonnica nad babińcem, otoczona krużgankiem; miała „Deisus” z prorokami i apostołami „staroświecki, szrodkiem Salwatora obraz”; dwa obrazy namiestne. Carskie Drzwi były „stolarskiej roboty” z „con[t]erfektem zwyż Wieczery Pańskiej” i dwoje drzwi „sywionych” – bez malowania; na ołtarzu głównym było obrazów „wielkich

⁸¹ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 138v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 476.

⁸² APL, ChKGK, sygn. 101, k. 139v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 501.

⁸³ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 160. W wizytacji wieś określana jako Wyhanów, w kartografii Wyganów, Wyganowo, Wyhanowo. Współcześnie wieś wchłonięta przez miasto Wysokie (Litewskie); zob. też A. Buczyło, *op. cit.*, s. 516.

⁸⁴ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 165; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 498.

i małych szesnaście lokowanych aczkolwiek”; żertwiennik z „obrazem starym”; w nawie stał jeden „ołtarzyk” boczny, barokowy „Św. Michała snycerski”. Innych obrazów „małych i wielkich, na płótnie i drzewie malowanych, różnie stojących, oprócz Moskiewskich” wizytator naliczył 50. Ściany cerkwi były wewnątrz „wszędę malowane”.

We wsi **Czemery** cerkiew pw. Opieki NMP⁸⁵ – „mizerna i szczupła”, miała dach „zgniły”. Babiniec poprzedzony był krużgankiem; „Dzwonniczka” stała obok. Świątynia miała „Deisus z Apostołami” i na szczycie „krzyż z passją malowaną”; obrazy namiestne dwa, „z ołtarzykami”; „Drzwi carskie, stolarskie, stare, pomalowane”, a nad nimi „Obraz znaczny Pokrowy Najśw[iejszej] Panny”; brak informacji o drzwiach diakońskich; „Ołtarzyk co się zowie wielkim” był nieduży, tradycyjny – z czterema kolumnami i z jednym obrazem Matki Boskiej; na „Żertwienniczku” był obraz „Salwatora”; w kącie stał boczny ołtarzyk św. Mikołaja – „ubogo przybrany”. Innych obrazów na ścianach było „z Moskiewskimi, dwanaście”.

c) Ikonostasy archaiczne – niesymetryczne

We wsi **Paszuki** cerkiew pw. Narodzenia NMP⁸⁶ – „niedawno remontowana”, była otoczona krużgankiem i miała zakrystię; dzwonnica stała obok; wewnątrz nawy były „kratki” i pomalowane kryłosa; Deesis miała „staroświecki” z apostołami; cztery ikony namiestne – „już oblażyły”; „Drzwi Carskie stolarskiej roboty” – z malowaniem „opierchłym”; „Sywierne drzwi jedno tyło z malowaniem”; ołtarz główny skromny z obrazem „Najświętszej Panny”; żertwiennik z obrazem św. Mikołaja. Innych obrazów było 13, a „moskiewskich” 7.

We wsi **Omeleniec** (Omelianiec) cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego⁸⁷ – „reperowana z fundamentu”, miała dach pokryty na nowo dranicami i „dzwonniczkę” na babinie. Wewnątrz był „kryłos z balasami”; „Deisus z Apostołami staroświecki, po śródku obraz Salwatora wielki”; obrazów namiestnych było pięć; „Drzwi carskie niekształtne, stare”, wykonane „z prosta”, nad nimi „con[t]erfekt Wieczerzy Pańskiej”; jedne drzwi „sywierne” z przedstawieniem „Anioła”; ołtarz główny skromny – z jednym „Obrazeczkiem Najświętszej Panny na płótnie, barzo stary”. Innych obrazów było pięć, „a moskiewskich, małych” 12.

W miasteczku **Milejczyce** cerkiew pw. św. Barbary⁸⁸ – „struktury miernej”, z dzwonnica nad babinie, wewnątrz miała dwa kryłosa – na jednym obraz „wielki Ascensionis X[ris]ti” (Wniebowstąpienie). Ikonostas tworzył rząd Deesis

⁸⁵ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 134v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 465.

⁸⁶ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 149v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 497.

⁸⁷ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 164; wieś określana jako Omelenica, Omeleniec, Omelianiec, także Omieleniec; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 494.

⁸⁸ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 170v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 490.

z apostołami określony jako „bardzo stary”. Trzy obrazy namiestne „z Ołtarzykami”, carskie wrota „stolarskie” – brak informacji o drzwiach diakońskich; ołtarz główny skromny – z obrazem Trójcy Świętej, obok żertwiennik „z Obrazem wielkim”. Oprócz tego na ścianach wisiały dwa obrazy wielkie „Salwatora i Św. Mikołaja”, a małych „z moskiewskimi”¹⁹. W obecnej cerkwi (z lat 1899–1900) zachowało się kilka ikon z XVII w.: Pantokratora (il. 6), Matki Boskiej z Dzieciątkiem, św. Barbary (il. 7), św. Mikołaja (il. 8) oraz kolejna ikona Pantokratora⁸⁹. Zapewne niektóre z nich należały do wyposażenia cerkwi opisanego w czasie wizytacji w 1725 r.

W miasteczku **Raśna** cerkiew pw. Trójcy Świętej⁹⁰ – „stara, bez dzwonicy i krążgank[ów]”, miała dach kryty gontem; wewnątrz był „Deisus bez Apostołów vacat oprócz, że na tych miejscach obrazów cztery, starych”; „Namiestnych obrazów” było cztery „z ołtarzykami”; „Carskie Drzwi stolarskiej pracy z Ewangelistami pomalowane, drzwi sywierne jedne [...] pomalowane”; ołtarz główny „pod baldachimem obrazowym” (?) – z obrazem „pana Jezusa z krzyża, w ramach połączonych”; na ścianach wisiało innych obrazów „znaczniejszych, oprócz moskiewskich ośm”.

We wsi **Życin** cerkiew pw. Narodzenia NMP⁹¹ – stara, bez babińca; z dzwonicą stojącą obok, już „struchłą”; miała „Deesis z Apostołami, staroświecki, miejscami opierzchły”; obrazów namiestnych pięć – „wielkich moskiewskich bez ołtarzów”; „Carskie Drzwi stolarskiej roboty”, stare, „z podłym malowaniem”; drzwi „sywierne” jedne; ołtarz główny „na zrębie”, z obrazem „Najświętszej Panny”; „Żertownik” był „ubogo przybrany” z obrazem „Najświętszej Panny”. Z innych obrazów były trzy „większe”, a „moskiewskich, arkuszowych, na drzewie sześć”.

We wsi **Rohacze** (ob. Rogacze) cerkiew pw. Narodzenia NMP⁹² – była „zgniła, już waląca się”, z dachem gontowym „zbyt dziurawym”, z dzwonicą nad babińcem; „polem ogrodzona”. Wewnątrz zwracał uwagę brak podłogi – „w piasku” sprzęty „zanurzone”; „Deisus z Apostołami – staroświecki”; „Namiestnych Ołtarzów” pięć – też „staroświeckich z ołtarzami nie accomodowanymi”; „Drzwi carskie – opierzchłe, już malowania nie znać”; brak informacji o drzwiach diakońskich; w prezbiterium był „ołtarzyk co się zowie wielkim – na stole, mały z obrazem barzo starym” oraz „żertownik z obrazem starym”. Na ścianach wisiało 8 małych obrazów „moskiewskich”.

We wsi **Mała Jelna** (ob. Сюлки, przysiółek wsi Жиличи – koło Kamieńca) cerkiew pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła⁹³ – „w ścianach zgniła wszytka,

⁸⁹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce...*, t. 12, z. 1, s. 40–41, fig. 184, 185, 188, 189, 195; J. Tomalska, *Ikony*, Białystok 2005, s. 26–27, 28–29, 46–47, 48–49.

⁹⁰ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 160v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 501–502.

⁹¹ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 147v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 519.

⁹² APL, ChKGK, sygn. 101, k. 168v; *Katalog zabytków sztuki w Polsce...*, t. 12, z. 1, s. 54–55; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 502.

⁹³ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 146v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 476.

połem ogrodzona”, babiniec z dzwonnica „już upadł, dach na dziurach wszytek”. Jej Deesis był „staroświecki” i „zbyt zpierzchły od deszczu”, namiestnych obrazów „barzo mizernych pięć”; „Carskie Drzwi snycerskie – swój wiek wybyło stare”; brak informacji o obecności drzwi diakońskich. Ołtarz główny był barokowy, na murowanej mensie, z obrazkiem „delikatnym”, w jego zwieńczeniu „Statua Ducha Ś[w]. w postaci gołębia”; „Żertownik” z „zacnym” obrazem „Ukrzyżowanego Pana Jezusa”. W nawie stały dwa boczne barokowe „Ołtarzyki [...] z sobą podobne do Mszy zgodne” – jeden z obrazem „Pana Jezusa z krzyża”, drugi „Protekcji Najśw[iętszej] Matki”. Innych obrazów „różnie stojących na drzewie i płótnie” było sześć oraz „obraz znaczny Ś[w]iętego Piotra”.

d) Ikonostasy bez „Deisusa”

W mieście **Kamieniec (Litewski)** cerkiew pw. św. Szymona Słupnika⁹⁴ – położona na wzniesieniu, „spora, wielkiej magnificencji”, na planie krzyżowym, „bardzo laty podeszła”. Świątynia ta była „znacznie upadła” – jej kopuła „opadła”, podobnie jak krużganek z lewej strony; dzwonnica „zosobna na słupach – zgniła”. W ikonostasie nie było rzędu z ikoną Deesis i apostołami – „tyło na tym miejscu obrazy różne”; w dolnym rzędzie ikonostasu były „Namiesne Obrazy, wspaniałe” – od prawej: „Symona Patrona Salvatora Najśw[iętszej] Matki i Epiphania” – w barokowych oprawach, z dostawionymi „ołtarzami między słupkami, ramami, skrzydłami [...] pod pozłotą malarską, snickerską sztuką accomodowane”; carskie wrota „stare zabrudzone”, nad którymi ikony św. Onufrego „i Wieczerzy Pańskiej” – obrazy te „wielkie i wspaniałe”; „w samej gurze krzyż wielki, malowany”; o drzwiach diakońskich („sywicznych”) zanotowano, że „różnie się walają”; na ołtarzu głównym znajdowało się sześć różnych obrazów („w promieniach okrągłych, blaszanych” oraz „w ramach okrągłych” – bez podania rodzaju przedstawienia). Oprócz tego „przy prawym kącie obrazów dwa, barzo starych, wielkich” – św. Jerzego, a nad nim „tegoż kopersztychu”; dalej zaś „wgore” (?) były obrazy „Ś[w]. Mikołaja, Najśw[iętszej] Panny, Salvatora, Wniebowstąpienia i Straszego Sądu – te Obrazy wielkie i wspaniałe”; na ścianach wisiało kilka innych obrazów – „z boku [...] Obraz wielki, pod pozłotą Najśw[iętszej] Panny, a także obrazów „sporych cztery, a moskiewskich, arkuszowych” 13. W Narodowym Muzeum Sztuki Republiki Białoruskiej znajdują się dwa obrazy z tej cerkwi – Pantokratora i Matki Boskiej z Dzieciątkiem (il. 9) – zapewne ikony namiestne – datowane na XVII–XVIII w.⁹⁵

We wsi **Orepicze** cerkiew pw. Opieki NMP⁹⁶ – „zgniła i mała, bez krzyża i bez babinca”, z „posadzką piaskiem moszczoną”; na miejscu „Deisusa” było

⁹⁴ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 137; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 477.

⁹⁵ *Нацыянальны мастацкі музей...*, s. 220, 221, il. 93; s. 222, 223, il. 94.

⁹⁶ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 141; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 495.

10 „obrazków na płótnie”; trzy obrazy namiestne były „ubogo przybrane”; „Carskich Drzwi” nie było. Ołtarz główny został określony jako „ołtarzyk [...] przy ścienie nie dorzeczy” – z obrazem „Spasitela”; na ścianach wisiały 32 obrazki „moskiewskie, na drzewie”.

We wsi **Wojska** cerkiew pw. Zesłania Ducha Świętego⁹⁷ – „wpół stara”, bez babińca, dzwonnicy i pokryta dranicami. Wewnątrz świątyni był kryłos z „prostyh desek”, przed którym „Obraz Najśw[iętszej] Panny”; o ikonostasie zanotowano, że „Deisusu nie masz”, z czym nie zgadza się dalszy opis wyposażenia. Odnutowane są dwa obrazy namiestne „z ołtarzykami”, carskie wrota „stolarskiej roboty z Ewangelistami malowanymi” i „Conterfektem wieczerzy Pańskiej” nad nim; wyżej znajdowała się ikona „Wniebowzięcia NMP, nad nią obraz Spasitela, bokami z nim Obrazów Apostolskich sześć”; odnotowane jest dwoje „drzwi sywiernych na biegunach bez malowania”. Ołtarz główny miał mense „na zrębie”, na nim były obrazy „Pana Jezusa z Najświętszą Panną i Świętą Anną” oraz „Św. Jana”; w lewym narożniku stał ołtarzyk boczny „Uspenija Preswiatoj Bohordycy”, z obrazem „Najśw[iętszej] Matki” na górze; był tu też „obrazek kamienny, w ramkach połączanych” oraz ikona św. Antoniego (zapewne Padewskiego) malowana na płótnie⁹⁸.

We wsi **Cerkiewniki** „alias Szostakowo” (об. Запечаны) cerkiew pw. Wniebowzięcia NMP⁹⁹ – „szczupła, wpółstara”, bez babińca i dzwonnicy; „polem ogrodzona”; „Deisus vacat”, na którego miejscu było sześć obrazów „znaczniejszych”; obrazów namiestnych cztery „nikczemnie accomodowane”; „Carskie Drzwi stolarskie, proste z Ewangelistami”, z „conterfektem Wieczerzy Pańskiej” nad nimi, a wyżej „krzyż z passją malowaną”; drzwi „sywierne” jedno „mizerne”; ołtarz główny skromny, z jednym starym obrazem „wielkim Najśw[iętszej] Panny”. Ponadto były tu jeszcze dwa „obrazy wielkie” i cztery „moskiewskie, małe”.

We wsi **Zwody** cerkiew pw. Wniebowzięcia NMP¹⁰⁰ – stara, „miary skąpej”, z dziurawym dachem i z dzwonnica na babińcu; wewnątrz były „kratki” i kryłos – „z prosta robione”; „Deisus” był bez apostołów, „różnymi obrazami sześciu, zagajony”; obrazów namiestnych trzy – w tym dwa z ołtarzykami; Carskie Drzwi „staroświeckie, stolarskie, proste”, „Sywierne Drzwi wakuja”; ołtarz główny barokowy – „w słupkach” (architektoniczny), „z jednym małym obrazkiem Moskiewskim”; żertownik z obrazem „Salvatora”. Ponadto w świątyni znajdowało się jeszcze 10 „obrazów Moskiewskich”.

⁹⁷ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 153v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 515.

⁹⁸ Znane są fotografie ołtarzy i feretronu z cerkwi we wsi Wojska – wykonane w 2009 r., w posiadaniu muzeum w Mińsku (Музей старажытнабеларускай культуры); zob. Г.А. Флікоп-Світа, *op. cit.*, s. 216, il. 417–419, s. 262, il. 555, s. 285, il. 630, 631.

⁹⁹ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 155; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 461.

¹⁰⁰ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 176v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 518–519.

We wsi **Szyszowo** cerkiew pw. św. Michała Archanioła¹⁰¹ – „mizerna, wpółstara, zgoła opuszczona”, z babińcem „obalonym”, o dachu krytym gontem. Obok stała mała dzwonnica na 4 słupach. Wewnątrz nie było Deisusa, tylko stary malowany krzyż, wiszący na ścianie, z pasją. Ikonostas tworzyły dwa „ołtarzyki ubogie” z obrazami namiestnymi, „Carskie Drzwi” były drewniane „prostej roboty”, a „sywierne” drzwi „połamane” i „wywalone”. Ołtarz główny został określony jako skromny, z obrazem NMP, ale i z „portatelem rzymskim”. Inne obrazy w świątyni były „barzo mizerne”.

e) Brak ikonostasu – czasowy

W mieście **Wysokie** (Litewskie) cerkwi pw. Podwyższenia Krzyża Świętego¹⁰² nie było z powodu jej spalenia, po którym pozostała tylko dzwonnica „na bramie, stara, porządna”. Na jej miejscu wystawiono tymczasową kapliczkę „z przysionkiem, przybudowana”. Wewnątrz kaplicy nie było Deisusa. W ołtarzu głównym znajdował się obraz „trzech Aniołów na tablicy długiej”; były tu też trzy barokowe ołtarze boczne – w jednym był obraz NMP „w ramach okrągłych z floressami etiam z różnymi sztukateriami pozłocistymi”, a na górze obrazek Poczęcia NMP; drugi ołtarz z ikoną św. Nicety; trzeci „ab opposito” Podwyższenia Krzyża Świętego – wszystkie z dekoracją snycerską, malowane i złożone; na „żertowniku” stał „obraz Salwatora, wielki, w ramach pozłocistych”. Ze starej cerkwi zachowały się „Deisusowe Apostoły” sporządzone „na tablicach drewnianych trzy” oraz „drzwi sywierne po ścianach poprzybijane”. Oprócz tego w świątyni było 12 obrazów „na tablicach drewnianych” i „moskiewskich [...] nie mało” oraz małych „Copersztychu włoskiego, za szkłem 12”. Strop kaplicy był pomalowany na niebiesko z gwiazdami.

W mieście **Kamieniec (Litewski)** cerkiew pw. Narodzenia Pańskiego¹⁰³ – „de nova radice” zbudowana w 1719 r., „z babińcem, gładkiej struktury”; stara dzwonnica stała obok świątyni. W listopadzie 1725 r. Deisus był jeszcze „niesporządzony” i tylko dwa obrazy namiestne – „z ołtarzykami do Mszy Ś[wię]tej przybranymi”. Nie było jeszcze carskich drzwi, ale miejsce na nie było już przygotowane i nad nim umieszczona była ikona Trójcy Świętej. Ołtarz wielki „podmurowany”, z obrazem Bożego Narodzenia, był jeszcze niepomalowany; prezbiterium oddzielone było „kratkami”; w nawie stał barokowy ołtarz boczny, „bracki – Kosmy i Damiana, snickerskiej roboty z skrzydłami”; na żertwienniku był obraz „Koronacy Najśw[iętszej] Panny”. Oprócz tego na ścianach wisiało

¹⁰¹ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 148v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 518–519. Używana jest też nazwa wsi: Szyszowa.

¹⁰² APL, ChKGK, sygn. 101, k. 157v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 516.

¹⁰³ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 135v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 477.

pięć obrazów na płótnie, dwa obrazy na blasze – Matki Boskiej i Chrystusa, obrazek w „ramach okrągłych, włoski, za szkłem”, z wyobrażeniem „Abrahama Patriarchy”, siedemnaście „obrazków moskiewskich” i trzy papierowe „kopersztychu włoskiego”.

We wsi **Wiżna** cerkiew pw. Opieki NMP¹⁰⁴ – „Małej struktury nowa, gładkiej roboty”, z dzwonnica na słupach stojącą za cmentarzem. W wyposażeniu świątyni były trzy ławki, „ambonka pomalowana, prostej roboty”, „Confessionalik” oraz „kratka z balaskami i drzwiczkami”. Ikonostas tworzyły trzy obrazy namieszne „z ołtarzykami między kolumneczkami z proporcją dobrą, przybrane do Mszy św.” Carskie wrota były „snickerskiej sztuki z malowaniem, porządne”, drzwi diakonskie także były malowane. W jednym z ołtarzy namiestnych znajdował się obraz „NMP cudami fertur słynąciami, Kwadratowy, Moskiewski”; brak informacji o ikonie Deesis i rzędzie apostołskim; ołtarz wielki był barokowy – „stolarsko robiony, pod czarną farbą”, z „słupkami skrzydłami i z wierzchem” i z obrazem „Flagellationis X[ris]ti”; były tu też jeden ołtarz boczny „pomalowany nieźle” z obrazem św. Michała Archanioła; na ścianach było 18 obrazów „różnie stojących – oprócz moskiewskich”.

f) Brak ikonostasu

We wsi **Trościanica** cerkiew pw. św. Demetriusza Męczennika¹⁰⁵ oraz „nowo przydanym” Przemienienia Pańskiego została wzniesiona na terenie zespołu dworskiego. Był to nowy obiekt, dopiero postawiony „strukturą godną, niepospolitą” na miejscu starej cerkwi. Świątynia miała plan krzyżowy, z „kopułą sporą”, pomalowaną, którą wieńczył „Herb Collatorski [Sapiehów] wyrażony w samym krzyżu pod pozłotą”; trzy ramiona cerkwi były zakończone imionami „Jezus, Maryja, Józef – pod sutą pozłotą”. Wewnątrz był barokowy ołtarz wielki – „stolarskiej sztuki gładkiej”, jeszcze „nieskończony”, w którym umieszczono obrazek „w promieniu arkuszy”; były też dwa barokowe ołtarze boczne – jeden z ikoną św. Jozafata, drugi św. Onufrego – „Snickerską rzniętą z wierzchem kolumnami statuami jeszcze białe niedokończone”. Stara cerkiew została przeniesiona w pobliże plebanii i dobudowano do niej babiniec; miała wewnątrz trzy ołtarzyki.

Cerkiew we wsi **Barszczewo** pw. św. Demetriusza Męczennika¹⁰⁶ była co prawda mała i „zgniła”, pod dachem „słomianym – ledwie się Cerkwią nazwać może”, ale jak można sądzić z opisu wizytacyjnego miała ciekawą bryłę z dwoma alkierzowymi kapliczkami w elewacji frontowej – o „kopułkach obalonych”.

¹⁰⁴ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 131; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 513. Wieś występuje też pod nazwą Wieżna, Wieżno.

¹⁰⁵ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 142; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 511.

¹⁰⁶ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 156v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 455.

Wyposażenie też był interesujące – „Deisusu nie masz, tylko ołtarz wielki snickerskiej roboty”, barokowy, ze „skrzydłami, z proporcją niezłą”, malowany na czerwono. Ołtarz ten umieszczony był „w czele” – czyli na miejscu zajmowanym przez ikonostas i znajdował się w nim obraz „wielki Najśw[iętszej] Panny”, wyżej był drugi obraz „w floresie snycerskim”, a jeszcze wyżej ikona „Weroniki” (mandylion?). Do ołtarza przylegało dwoje drzwi „niby sywernych, osobami malowanymi przyozdobione”. Były tu też dwa ołtarzyki boczne – po lewej stronie „Ś[w]. Demetriusza Patrona”, po prawej „Najświętszej Panny”. Opis ten wskazuje na to, że był to układ ołtarzy starający się zastąpić ikonostas, złożony z ołtarza wielkiego, połączonego z dwoma przejściami, mogącymi pełnić funkcję carskich wrót (południowe) i drzwi diakańskich (północne) (il. 11). Być może przejścia te mogły być połączone z dwoma wspomnianymi ołtarzami bocznymi. Dzięki tym przejściom można było w czasie liturgii obejść ołtarz. Materiały archiwalne z XVIII w. odnotowują tego typu realizacje także w kilku innych cerkwiach na terenie unickiej metropolii kijowskiej¹⁰⁷. Na ścianach wisiały dwa wielkie obrazy „znaczenie dobre, excepte Moskiewskich, których jest 16”. We wspomnianych wyżej „kapliczkach” były „quondam” ołtarzyki, „ale teraz [są] zgniłe, zapadłe”.

We wsi **Suzyny** cerkiew, pw. Wniebowstąpienia Pańskiego¹⁰⁸ – „spora, wpółstara”, kryta dranicami, z dzwonnica nad babińcem; wewnątrz miała „kratki pomalowane”. Uwagę zwracał „krzyż na tramie z passyją rytą”. Ołtarz wielki był barokowy, z obrazem NMP. Opis pozostałych ołtarzy dosyć niejasny. „Przy boku” tego ołtarza „Ś[wię]ty Piotr i Paweł, więcej Deisusu nie masz” (?). W nawie stały dwa barokowe ołtarze boczne „ze wszelką ozdobą” – z ikonami: jeden Koronacji Matki Boskiej (z lewej), drugi – „ab opposito” – św. Franciszka; były tu także „przed kryłosem” dwa ołtarze boczne – „Ukrzyżowanego Pana Jezusa”, a na lewo za „sywernymi Drzwiami” stał ołtarz z obrazem św. Kazimierza. Można to tak interpretować, że ołtarz główny połączony był z ołtarzami bocznymi (lub jednym) i układ ten – tak jak w Barszczewie – zastępował ikonostas. Ołtarze miały antepedia „na tablicach” malowane (na podobrazu deskowym). Oprócz tego było „obrazów wielkich” trzy i „Statua Pana Jezusa”.

Cerkiew we wsi **Horodyszcze** pw. Wniebowzięcia NMP¹⁰⁹ – również określona jako „wpółstara”, z nowym dachem krytym dranicami, „dzwonniczką w babińcu opadłą” i z zakrystią. Wewnątrz był „chór kolatorski”; „Ołtarz Wielki w Czele bez Predyłu” (wydzielonego konstrukcyjnie prezbiterium) zajmował wszystkie „miej-sca [...] Deisusowe”. Carskich drzwi i namiestnych obrazów nie było; w ołtarzu

¹⁰⁷ P. Sygowski, *Cerkiew p.w. św. Michała Archaniola w Zaczerneczu na Wołyniu w XVIII w. i jej unicki ikonostas*, w: *Studia o kulturze cerkiewnej w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. A. Gronek, A.Z. Nowak, Kraków 2019, s. 239–253.

¹⁰⁸ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 151v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 508. W ciągu XIX w. nazwa wsi została zmieniona na Ходосы (Chodosy).

¹⁰⁹ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 152v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 474.

tym był obraz „Nayświętszej Matki w Perspektywie na płótnie, fertur cudowny”; ołtarz poprzedzały „kratki” toczone i malowane. W nawie „za kratki przy bokach” stały dwa boczne małe ołtarzyki z ikonami św. Franciszka i św. Nicety. Innych obrazów „godnych” było trzynaście. Przejścia po obu stronach ołtarza głównego pozwalały wykonać obchód w czasie liturgii, ale nie były ozdobione żadnymi drzwiami. Słynąca cudami ikona to być może obraz przedstawiający „Matkę Boską z Dzieciątkiem wśród chórów anielskich”, znajdujący się dziś w Muzeum Kultury Starobiałoruskiej w Mińsku, datowany na początek XVIII w.¹¹⁰ (il. 10).

O świątyni we wsi **Telatycze** pw. Wniebowstąpienia Pańskiego¹¹¹ wizytator napisał „Cerkiewka alias szopka prosta barzo, mizerna”, miejscami kryta słomą, a miejscami „niebem”, z jednym okienkiem; obok cerkwi stała dzwonnica „na słupach, bez daszku”. Wyposażenie stanowił tylko jeden ołtarz „w Czele”, z dwoma obrazami i trzecim mniejszym.

Wnioski

W czasie wizytacji dekanatu kamienieckiego w brzeskiej części unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej w 1725 r. uwagę ks. Stefana Litwinki zwróciło wyposażenie cerkwi w Rzeczy. Świątynia ta miała jeszcze skromny, tradycyjny ołtarz główny, ale ikonostas był „porządnie accomodowany”, a przy czterech ikonach namiestnych były już mensy ołtarzowe. Cerkiew tę wyróżniało występowanie aż sześciu samodzielnie stojących barokowych ołtarzy bocznych. W ołtarzach tych znajdowały się obrazy należące do ikonografii Kościoła rzymskokatolickiego – tak powszechnego, jak i charakterystyczne dla Kościoła Rzeczypospolitej. Wyposażenie to w cerkwi rzeczyckiej wyróżniało się bardzo dobrym poziomem wykonania.

W pozostałych 34 cerkwiach dekanatu kamienieckiego opisanych w 1725 r. przez ks. Litwinkę w zdecydowanej większości wyposażenie było tradycyjne, ale w wielu z nich były już także elementy nowsze, zaczerpnięte z tradycji łacińskiej.

W 26 cerkwiach były ikonostasy, choć wyglądały różnie. W ośmiu świątyniach ikonostas był pełny, symetryczny – z czterema ikonami namiestnymi, w pięciu – ikonostas skromniejszy, symetryczny, ale tylko z dwoma ikonami namiestnymi, w siedmiu – ikonostas był archaiczny, niesymetryczny – z jednymi drzwiami „sywiernymi” (diakońskimi). W sześciu cerkwiach, w rzędzie, w którym powinna być ikona Deesis i ikony apostołów, były inne obrazy – być może była to jeszcze dawna tradycja umieszczania różnych ikon w rzędzie w tym miejscu w „tiable”. W ośmiu cerkwiach nie było ikonostasu, w tym w jednej kaplicy, wybudowanej doraźnie z powodu pożaru poprzedniej świątyni, a w dwóch świątyniach ikonostasu

¹¹⁰ *Музей старажытнабеларускай культуры...*, s. 54.

¹¹¹ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 172v; A. Buczyło, *op. cit.*, s. 510.

nie było chwilowo, ponieważ cerkwie te były w budowie. Z pozostałych pięciu w jednej był układ ołtarzy – głównego i dwóch bocznych – taki jak w tradycji łacińskiej, w trzech na miejscu ikonostasu był układ ołtarzy („w Czele”) nawiązujący formą do ikonostasu, a w jednej, bardzo skromnej, znajdował się tylko ołtarz główny, ustawiony „w czele”.

Jedną z pierwszych nowinek w wyposażeniu cerkwi unickich było pojawienie się ołtarzy bocznych, które początkowo tworzone przez dostawianie mens do ikon namiestnych, tak, aby można było odprawiać przy nich mszę, choć, jak wynika z wizytacji, nie wszystkie ołtarze były do takiej funkcji dobrze przystosowane. Niekiedy w wizytacjach określano je jako „ołtarze namiestne”. W cerkwiach w dekanacie kamienieckim ołtarze takie były w 16 świątyniach, czyli w prawie połowie z nich. W 7 cerkwiach ołtarzyki takie były jedyną nowością w wyposażeniu. W 9 świątyniach oprócz „ołtarzy namiestnych” był także inne nowe elementy wyposażenia – bądź barokowy ołtarz główny, bądź też już także oddzielne ołtarze boczne.

Tradycyjny główny ołtarz cerkiewny ustawiony za ikonostasem na środku prezbiterium występował w 22 cerkwiach. W niektórych z nich nad ołtarzem wznosił się baldachim wsparty na czterech kolumnach. Natomiast w pozostałych dwunastu cerkwiach był już barokowy ołtarz architektoniczny. Na pojawienie się w cerkwiach takiego ołtarza głównego miało wpływ przyjęcie z tradycji łacińskiej kultu Eucharystii, która do adoracji powinna być wystawiana na ołtarzu głównym – w „puszce”, a później także w monstrancji. Ołtarz ten powinien też być widoczny dla wiernych, w związku z tym powinien też być bardziej ozdobny. Takiemu wyzwaniu sprzyjał ołtarz barokowy – o oprawie architektonicznej, malowany, z dekoracją rzeźbiarską, z detalami posrebrzonymi i pozłacanymi¹¹². Żadna z ikon w tych ołtarzach nie była poświęcona patronowi świątyni. W sześciu ołtarzach głównych były tam obrazy określone jako przedstawienia Najświętszej Panny. Jak wynika z innych wizytacji, określenie takie mogło odnosić się do różnych przedstawień Matki Boskiej – Matki Boskiej z Dzieciątkiem, Matki Boskiej Bolesnej, Zwiastowania lub Narodzenia Najświętszej Marii Panny, Zaśnięcia Matki Boskiej czy też Wniebowzięcia. W dwóch budowanych cerkwiach były ołtarze tymczasowe.

Wspomniane wyżej „ołtarze namiestne” przypuszczalnie nie spełniały dobrze swojej funkcji, jako dogodne do odprawiania mszy, gdyż w cerkwiach zaczęto wznosić samodzielne barokowe ołtarze boczne. Może przyczyną tego była też chęć bycia na bieżąco z aktualną „modą” na nową, barokową aranżację wnętrza cerkiewnych, nie gorszą od wyposażenia kościołów. Nie bez znaczenia było to, że kolatorami większości parafii unickich byli rzymscy katolicy: magnateria i szlachta,

¹¹² J. Kowalczyk, *Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 42, 1980, z. 3–4, s. 347–362.

pełniący też funkcję starostów, a także duchowieństwo rzymskokatolickie – mogli oni sprzyjać stosowaniu nowych rozwiązań. Samodzielnie stojące ołtarze boczne były w osiemnastu cerkwiach, czyli w ponad połowie z nich: w siedmiu – po jednym ołtarzu, w dziewięciu – po dwa, w jednej – trzy i także w jednej – cztery; w Rzeczycy takich ołtarzy było sześć. Tam, gdzie była para ołtarzy, były one często ustawione „ab opposito” i do siebie podobne. Być może w dwóch przypadkach tworzyły z ołtarzem głównym coś w rodzaju konstrukcji zastępującej ikonostas, poprzez połączenie jego przejściami z ołtarzem głównym (Barszczewo, Suzyny). Samodzielnie stojące ołtarze boczne były w dziesięciu cerkwiach, które miały ikonostas, ale nie miały barokowego ołtarza głównego – tak jak w Rzeczycy. W trzech cerkwiach, pomimo obecności ikonostasu, ikona chramowa była w ołtarzu bocznym (Wierzchowice, Wielka Jelna, Mała Jelna); w jednej cerkwi – w Barszczewie, w której ikonostas zastąpiono układem ołtarzy, ikona patronalna – św. Dymitra – była w ołtarzu bocznym, co było zgodne z tradycją Kościoła wschodniego.

Ikony w samodzielnie stojących ołtarzach bocznych należały głównie do ikonografii Kościoła wschodniego, m.in. św. Onufrego, św. Nicety, św. Dymitra, św. św. Kosmy i Damiana, Uspenja, Pokrowy. W kilku cerkwiach pojawiły się ikony z kręgu tradycji Kościoła łacińskiego, m.in. św. Antoniego Padewskiego, św. Franciszka, św. Kazimierza. Tylko w Rzeczycy i Trościanicy były ikony świętego unickiego – „S. Jozafata”. W kilku cerkwiach były obrazy „kopersztychu włoskiego” (zachodniej ikonografii i barokowym sposobie malowania?).

W dekanacie kamienieckim w większości cerkwi w 1725 r. dominowało tradycyjne wyposażenie wnętrza charakterystyczne dla świątyń Kościoła wschodniego – z ikonostasem. Z opisów wizytacyjnych widać, że ikonostasy były bardziej lub mniej rozbudowane, nierzadko dosyć skromne, a czasem o archaicznych formach. W siedmiu cerkwiach nie było żadnego wyposażenia asymilowanego z tradycji łacińskiej, w pozostałych świątyniach (27) w ich wyposażeniu były też już jakieś elementy zachodnie – ołtarze boczne „namiestne” albo już ołtarze boczne samodzielne czy też barokowe ołtarze główne. W dwóch świątyniach był wspomniany już układ ołtarzy zastępujący ikonostas, a w trzech cerkwiach układ wyposażenia był taki jak w świątyni tradycji łacińskiej – ołtarz główny i ołtarze boczne (Trościanica, Horodyszcze, Telatycze). W tym kontekście wyposażenie cerkwi w Rzeczycy jest typowym przykładem występowania w jednej cerkwi elementów wyposażenia tradycyjnego i nowego – łacińskiego, wyróżniającego się jednak wysokim poziomem artystycznym ich wykonania. Warto jeszcze odnotować, że żadna z cerkwi dekanatu kamienieckiego wymienionych w wizytacji z 1725 r. nie dotrwała do XX w.¹¹³

¹¹³ *Свод памятников истории и культуры Белоруссии. Брестская область*, ред. С.В. Марцелев, Минск 1990.

W wyposażeniu cerkwi dekanatu kamienieckiego, w porównaniu ze świątyniami w innych rozpoznanych pod tym względem dekanatach tej części diecezji włodzimiersko-brzeskiej, opisanych w wizytacji ks. Litwinki, było więcej elementów zaczerpniętych z tradycji łacińskiej. W wizytowanych wówczas cerkwiach dekanatu kobryńskiego (sąsiadującym od zachodu z dekanatem kamienieckim) było w wyposażeniu więcej tradycyjnych ikonostasów, choć tu także często o formach skromniejszych. Mniej tu było natomiast elementów zaczerpniętych z wyposażenia należącego do tradycji łacińskiej. W opisach wizytacyjnych cerkwi tego dekanatu z 1725 r. (zachowały się opisy jedynie 14 z 25 cerkwi w tym dekanacie)¹¹⁴ barokowy ołtarz główny odnotowany jest tylko w Błotach Jezuickich, także tam były dwa ołtarze boczne. Wynikało to zapewne z tego, że kolatorami byli jezuici z Łucka.

Dla ustalenia procesu asymilacji elementów tradycji Kościoła zachodniego dla potrzeb Cerkwi unickiej ważne będzie przeanalizowanie kolejnych wizytacji dekanatu kamienieckiego, z 1759 i 1802 r. Pozwoli to na prześledzenie zmian zachodzących w wyglądzie i wyposażeniu cerkwi na tym terenie.

Powyższe rozważania dotyczą dosyć wczesnego etapu asymilacji elementów tradycji łacińskiej dla potrzeb wyposażenia cerkwi unickiej – pierwszej połowy XVIII w. W tym też czasie następowało, choć może wolniej, przyjmowanie w architekturze cerkiewnej rozwiązań barokowej architektury kościelnej. Zmiany zachodzące w cerkwiach unickich dotyczyły całej unickiej metropolii kijowskiej na terenie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, choć w różnych diecezjach w różnym stopniu. Po rozbiorach procesy asymilacyjne trwały jeszcze jakiś czas, w zależności od zaboru. W drugiej połowie XIX w. tradycja unicka Rzeczypospolitej zanikła w wyniku zastąpienia jej (prawnie i fizycznie) przez rosyjskie prawosławie – na ziemiach zajętych w kolejnych rozbiorach przez Rosjan (w 1839 i 1875 r.), a na terenie zaboru austriackiego tradycja unicka została zastąpiona z czasem przez tradycję greckokatolicką (od 1774 r.).

Kultura religijna powstała w kręgu tradycji unickiej Rzeczypospolitej jest dziś czytelna głównie dzięki materiałom archiwalnym i nielicznym zachowanym zabytkom. Jest ona szczególnie ciekawa, gdy łączyła w sobie elementy religijnej tradycji Kościołów wschodniego i zachodniego. To jedno z ciekawszych zjawisk w europejskiej tradycji kulturowej. Z tego też powodu unicka tradycja religijna warta jest szerszych badań, także w celu przywrócenia pamięci o niej, jako wyznania, które przez stulecia było istotnym elementem współtworzącym krajobraz kulturowy Rzeczypospolitej.

¹¹⁴ P. Sygowski, *Dekanat kobryński...*, s. 539–571.

Streszczenie

W opisie wizytacyjnym z 1725 r. unicka cerkiew w Rzeczyco koło Kamieńca Litewskiego zwraca uwagę interesującym i bogatym wyposażeniem. Oprócz tradycyjnego ikonostasu w świątyni tej znajdowało się sześć barokowych ołtarzy bocznych z ikonami św. Józafata, św. Antoniego Padewskiego, Pana Jezusa Antokolskiego, Ukrzyżowania, Matki Boskiej Częstochowskiej i św. Franciszka. Taki dobór przedstawień to interesujący przykład unickiej kultury religijnej z czasów Rzeczypospolitej. Wpływ na taki wybór mieli niewątpliwie kolatorzy tej parafii – Pociejowie. Opis wizytacyjny cerkwi rzeczyckiej ukazał potrzebę analizy opisów wizytacyjnych pozostałych 34 cerkwi unickiego dekanatu kamienieckiego z tego czasu, w celu uzyskania szerszego obrazu i miejsca cerkwi rzeczyckiej na tle innych świątyń. W wyniku badań ustalono, że wśród cerkwi tego dekanatu były: świątynie z tradycyjnym pełnym ikonostasem, z niepełnym ikonostasem, z archaicznym niesymetrycznym ikonostasem, bez ikony Deesis w ikonostasie, a także świątynie nowo wznoszone bez ikonostasu lub takie, w których został on zastąpiony układem barokowych ołtarzy – głównego i bocznych. Do ikon namiestnych w ikonostasach powszechnie dostawione były mensy, tworząc w ten sposób początkowo ołtarze boczne. W 18 cerkwiach oprócz ikonostasu znajdowały się już samodzielne ołtarze boczne, zazwyczaj dwa lub jeden. W kilku cerkwiach odnotowano ikony św. Józafata oraz świętych Kościoła zachodniego – św. Antoniego Padewskiego, św. Franciszka, św. Kazimierza. Opisy wizytacyjne z 1725 r. ukazują proces asymilacji do unickiej tradycji cerkiewnej elementów tradycji łacińskiej, który wymaga dalszych badań, zarówno na terenie tej diecezji, jak i całej ówczesnej unickiej metropolii kijowskiej.

The Uniate Church in Rzeczyca near Kamyenyets (Lithuanian) and Its Furnishings in 1725 in Comparison to Other Uniate Churches of the Kamyenyets Deanery of the Uniate Volodymyr–Brest Diocese of That Time (Summary)

In the description of the visitation from 1725 the Uniate church in Rzeczyca near Lithuanian Kamyenyets attracts attention with its interesting and rich equipment. Apart from the traditional iconostasis the temple had six baroque side altars with icons of Saint Josaphat, Saint Anthony of Padua, Jesus of Antakalnis, Crucifixion, Black Madonna of Częstochowa, and Saint Francis of Assisi. This choice of depictions is an interesting example of the Uniate religious culture during the Commonwealth. The collators of this parish – the Pociejs – undoubtedly had an influence on this choice. The description of the visitation of the Rzeczyca Uniate church revealed the need to analyse the descriptions of visitations of the other 34 Uniate churches of the Kamyenyets deanery of that time in order to gain a wider picture and place of the Rzeczyca Uniate church compared to the other temples. As a result of the research it was determined that the churches of this diocese included temples with complete traditional iconostases, with incomplete iconostases, with archaic asymmetric iconostases, without the icon of Deesis in the iconostasis as well as newly built temples without an iconostasis or ones where it was replaced with a composition of high and side baroque altars. It was common to place a mensa directly in front of the sovereign tier of icons in an iconostasis thus initially creating side altars. 18 Uniate churches already contained, apart from the iconostasis, individual side altars – usually one or two. In a few of the Uniate churches the icons of Saint Josaphat and saints from the Western Church, such as Saint Anthony of Padua, Saint Francis of Assisi, and Saint Casimir, were also noted. The descriptions of the visitations from 1725 show the process of assimilation of the elements of the Roman Catholic traditions to the Uniate church tradition, a process which requires further research, both on the premises of the diocese and the whole Uniate Kyiv Metropolis of that time.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Państwowym w Lublinie (APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (ChKGK), sygn. 101, Protokoły wizytacyjne i wizytacja generalna cerkwi w diecezji chełmskiej, bełskiej i brzeskiej 1720–1721, 1725–1727
- Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 634, Duchowny Konsystorz Biskupów Litewskich Unitów, op. 1, spr. 57, Dekanatu Kamienieckiego Generalna Wizyta Pod Rokiem 1802

Źródła drukowane

- Grekokatolickie dekanaty błoński i puchowicki w latach 1783–1784*, oprac. I. Wodzianowska, San-domierz 2006.
- Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparchii włodzimierskiej końca XVII – początku XVIII wieku. Księga protokołów oraz inne opisy*, oprac. A. Gil, I. Skoczylas, Lwów–Lublin 2012.
- Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku*, oprac. M. Radwan, Lublin 2004.
- Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг. Зборнік дакументаў*, wyd. Д.В. Лісейчыкаў, Мінск 2009 / *Vizity unijackich cerkvaŭ Minskaha i Navahrudskaha saboraŭ 1680–1682 hh. Zbornik dakumientaŭ*, wyd. D.B. Lisiejčykaŭ, Minsk 2009.
- Уніяцкія цэрквы Вялікага Княства Літоўскага XVII ст. Матэрыялы генеральных візіта-цый*, wyd. Д.В. Лісейчыкаў, Мінск 2021 / *Unijackija cerkvy Bjalikaha Kniastva Litoŭskaha XVII st. Materyjaly hienieraŭnych vizitacyj*, wyd. D.B. Lisiejčykaŭ, Minsk 2021.

Opracowania

- Buczyło A., *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, Toruń 2014, mps pracy doktorskiej napisanej pod kier. prof. J. Wroniszewskiego, Instytut Historii i Archiwistyki, Wydział Nauk Historycznych Uni-wersytetu Mikołaja Kopernika.
- Dzięgielewski J., *Pociej Hipacy (Adam)*, w: PSB, t. 27, Kraków 1982, s. 27–34.
- Gil A., *Kult Jozafata Kuncewicza i jego pierwsze przedstawienia ikonowe w Rzeczypospolitej (do połowy XVII wieku). Zarys problematyki*, w: *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów*, red. A. Gil, Lublin 2005 (Studia i Materiały do dziejów Chrześcijaństwa Wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 3), s. 65–72.
- Handelsman M., *Czartoryski Adam Jerzy*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 257–269.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 12: Województwo białostockie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Siemiatycze, Drohiczyn i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1996.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 12: Woj. podlaskie (białostockie)*, red. M. Zgliński, z. 4: *Powiat bielski – tekst*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019.
- Konopczyński W., *Flemming Jan Jerzy Detlov*, w: PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 35–37.
- Kowalczyk J., *Latynizacja i okcydentalizacja architektury grekokatolickiej w XVIII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 42, 1980, z. 3–4, s. 347–362.
- Kruk M., „*Deisus dawną zwyczajną robotą y malowaniem*” – kilka uwag na marginesie inwentarzy cerkiewnych w: *Ars Graeca – Ars Latina. Studia dedykowane Profesor Annie Różyckiej Bryzek*, red. W. Bulsza, L. Sadko, Kraków 2001, s. 207–230.

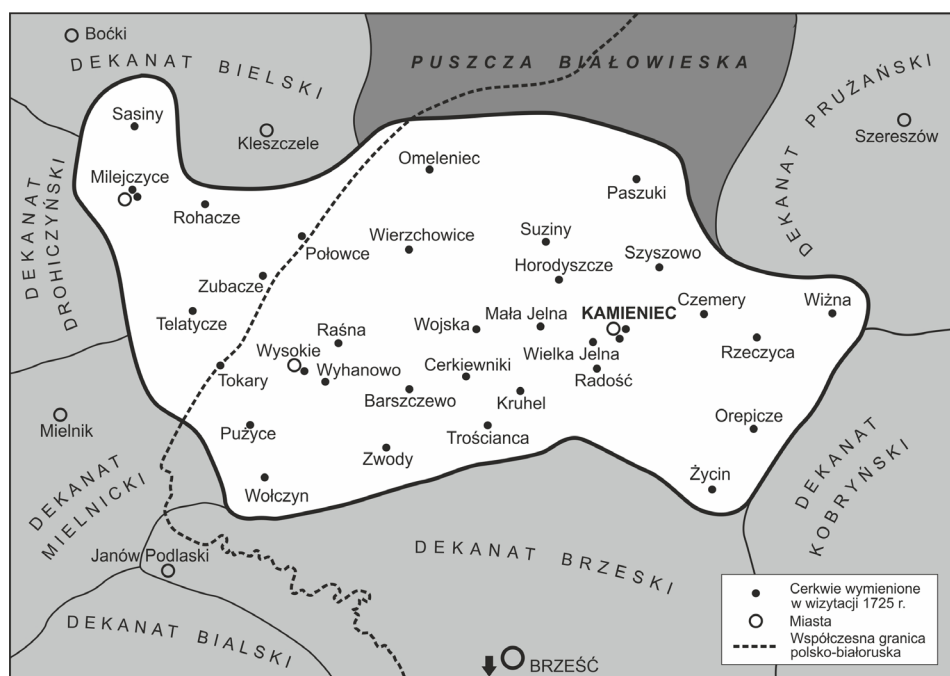
- Kukiel M., *Czartoryski Konstanty Adam Aleksander*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 283–285.
- Kulak A.M., *Unickie cerkwie drewniane na Podlasiu 1596–1875. Przemiany w architekturze i wyposażeniu wewnątrz*, Warszawa 2021, mps pracy doktorskiej napisanej pod kier. dr. hab. J. Sito, prof. IS PAN, Zakład Historii Sztuk Plastycznych, Pracownia Sztuki Dawnej IS PAN.
- Rachuba A., *Pociej Leonard Gabriel*, w: PSB, t. 27, Kraków 1982, s. 35–37.
- Radwan M., *Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku*, Lublin 2003.
- Rąkowski G., *Polska egzotyczna. Przewodnik*, wyd. 3, Pruszków 2005.
- Sawa A., *Pociej Kazimierz Aleksander*, w: PSB, t. 27, Kraków 1982, s. 34–35.
- Seniuk B., *Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725–1727*, „Lubelszczyzna” 3, 1996, nr 2, s. 23–49.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 10, Warszawa 1889; t. 15, cz. 2, Warszawa 1902.
- Sygowski P., *Cerkiew p.w. św. Michała Archanioła w Zaczerneczu na Wołyniu w XVIII w. i jej unicki ikonostas* w: *Studia o kulturze cerkiewnej w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. A. Gronek, A.Z. Nowak, Kraków 2019, s. 239–253.
- Sygowski P., *Cerkiew w Łopience i dekanat baligrodzki unickiej diecezji przemyskiej w 2. połowie XVIII i 1. połowie XIX w.*, w: *Nic nad oryginał. Księga dedykowana pamięci Barbary Tondos i Jerzego Tura*, red. A. Gronek, J. Daranowska-Łukaszewska, Kraków–Rzeszów 2019, s. 370–401.
- Sygowski P., *Cerkwie dekanatu krośnieńskiego diecezji przemyskiej w 1742 r. – przyczynek do badań nad architekturą i wyposażeniem świątyń unickich Rzeczypospolitej w XVIII w.*, w: *Unia Brzeska i jej konsekwencje. W 420 rocznicę synodu unijnego*, red. A. Krochmal, A. Nowak, Przemyśl 2017, s. 279–314.
- Sygowski P., *Dekanat kobryński brzeskiej części unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej, w świetle wizytacji ks. Stefana Litwinki z 1725 r. – cerkwie i ich wyposażenie*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 14, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2020, s. 539–571.
- Sygowski P., *Drewniana barokowa dwuwieżowa cerkiew w Wielkiej Hłuszy – przyczynek do unickiej architektury Rzeczypospolitej w XVIII wieku na terenie diecezji chełmskiej*, w: *Drewno w architekturze*, t. 2, red. J. Kurek, Kraków 2016, s. 137–150.
- Sygowski P., *Drewniana, dwuwieżowa cerkiew unicka w Kodeńcu na Lubelszczyźnie – ostatnia taka świątynia w Polsce*, w: *Sztuka pograniczy. Studia z historii sztuki*, red. L. Lameński, E. Błotnicka-Mazur, M. Pastwa, Lublin–Warszawa 2018, s. 105–124.
- Sygowski P., *Słynąca cudami ikona św. Antoniego Padewskiego w cerkwi w Holi. Przyczynek do dziejów kultu św. Antoniego Padewskiego w Cerkwi Unickiej w Rzeczypospolitej XVIII w.*, „Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie” 12, 2004, s. 119–128.
- Sygowski P., *„Tak unicy budowali swe cerkwie”. Cerkiew w Czerniejowie koło Chełma w świetle źródeł archiwalnych i opracowań autorów rosyjskich z 4. ćwierci XIX w.*, „Studia nad Sztuką Renesansu i Baroku” 8, 2007, s. 141–168.
- Sygowski P., *Unicka archidiecezja „Polsko-Połocka” w świetle wizytacji z lat 1789–1790*, w: *Zachodnio-ukraińska sztuka cerkiewna. Część II. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut – Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku*, Łańcut 2004, s. 385–465.
- Sygowski P., *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762*, w: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 265–266.
- Sygowski P., *Unicki dekanat brzeski w XVIII w.*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 4, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 135–147.
- Sygowski P., *Wyposażenie unickiej cerkwi pw. św. Jana Ewangelisty w Rzezycy k. Kamieńca Litewskiego (na podstawie opisu wizytacyjnego z roku 1725)*, w: *Cerkiew – wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku, ze zbiorów polskich. Katalog wystawy zorganizowanej przez*

- Muzeum Zamek Górków w Szamotułach i Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, kwiecień – sierpień 2001*, Gniezno 2001, s. 75–77.
- Tomalska J., *Ikony*, Białystok 2005.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1, Warszawa 1904.
- Waniczkówna H., *Czartoryski Adam Kazimierz*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 249–257.
- Wereda D., *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014.
- Zielińska Z., *Pociej Antoni*, w: PSB, t. 27, Kraków 1982, s. 27–28.
- Свод памятников истории и культуры Белоруссии. Брестская область, red. С.В. Марцелев, Минск 1990 / *Cvod pamiatnikov istorii i kul'tury Belorussii. Brestskaiâ oblast'*, red. S.V. Martselev, Minsk 1990.
- Кулагін А.М., *Праваслаўныя храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001 / Kulahin A.M., *Pravaslaŭnyja chramy na Bielarusi. Encykłapiedyčny daviednik*, Minsk 2001.
- Гіль А., Скочиляс І., *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть. Історичні нариси*, Львів 2013 / Gil' A., Skočilās Ī., *Volodimirs'ko-Berestejs'ka êparhiâ XI–XVIII stolit'. Istorični narisi*, L'viv 2013.
- Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь, кніга I – Ікананіс і алтарны жываніс Беларусі XVI – пачатку XIX стагоддзя, red. У.І. Пракапцоў, Мінск 2004 / *Nacyjonałny mastacki muziej Riepubliki Bielarusi, kniha I – Ikanapis i altarny żywapis Bielarusi XVI – pačatku XIX stuahoddzia*, red. U.I. Prakapcoŭ, Minsk 2004.
- Сиговский П., *Несколько замечаний о внутреннем убранстве церквей брестского официалитета униатской владимирско-брестской епархии киевской митрополии в свете визитации 1725–1727 гг.: иконостасы, „московские” и другие иконы*, w: X Филевские Чтения. Тезисы конференции 14–16 декабря 2010 г., Москва 2010, s. 62–65 / Sigovskij P., *Heckol'ko zamečaniŭ o vnutrennem ubranstve cerkvej brestskogo officialitata uniatskoj vladimirsko-brestskoj eparhii kievskoj mitropolii v svete vizitacii 1725–1727 gg.: ikonostacy, „moskovskie” i drugie ikony*, w: X Filevskie Čtenia. Tezisy konferencii 14–16 dekabrá 2010 g., Moskva 2010, s. 62–65.
- Флікоп-Світа Г.А., *Іканастасы і алтары грэка-каталіцкіх храмаў Беларусі XVII – першай трэці XIX ст.*, Мінск 2021 / Flikop-Cvita H.A., *Ikanastasy i altary hreka-katalickich chramaj Bielarusi XVII – pieršaj treci XIX st.*, Minsk 2021.

Paweł Sygowski – absolwent historii sztuki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, doktor nauk humanistycznych Wydziału Artes Liberales Uniwersytetu Warszawskiego. W swoich badaniach zajmuje się problemami historii i sztuki wielokulturowej Rzeczypospolitej. Autor około stu artykułów publikowanych w Polsce, Ukrainie, na Litwie, w Rosji i Finlandii. E-mail: sygopawlo@poczta.onet.pl

1. Fragment mapy: Rizzi Zannoni, Carte de la Pologne, 1772, ca 1:690 000.

2. Unicki dekanat kamieniecki w 1725 r.; oprac. P. Sygowski, oprac. komputerowe A. Kozłowski.

3. Pantokrator – ikona z czasowni p.w. św. Włodzimierza w Wołczynie, XVII w.; za: *Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь, кніга I – Ікананіс і алтарны жываніс Беларусі XVI – пачатку XIX стагоддзя*, red. У.І. Пракапцоў, Мінск 2004, s. 84–85, il. 28.

4. Hodegetria – ikona z cerkwi p.w. św. Michała Archanioła w Tokarach, koniec XVII – początek XVIII w.; za: *Музей старажытнабеларускай культуры*, red. Ю.А. Паўлюкевіч, Мінск 2004, s. 52.

5. Свята Трójца Старотэстэментална – ікона п.в. św. Міхаэла Арханіола ў Токarach, XVII в.; за: Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь, кніга I – Ікананіс і алтарны жывапіс Беларусі XVI – пачатку XIX стагоддзя, red. У.І. Пракапцоў, Мінск 2004, s. 82–83, il. 27.

6. Pantokrator – ікона з царквы п.в. św. Барбары ў Мілейцызчах, поўова XVIII в. (?); за: J. Tomalska, *Ikony*, Białystok 2005, s. 48–49.

7. Św. Barbara – ikona z cerkwi p.w. św. Barbary w Milejczycach, połowa XVII w.; za: J. Tomalska, *Ikony*, Białystok 2005, s. 26–27.

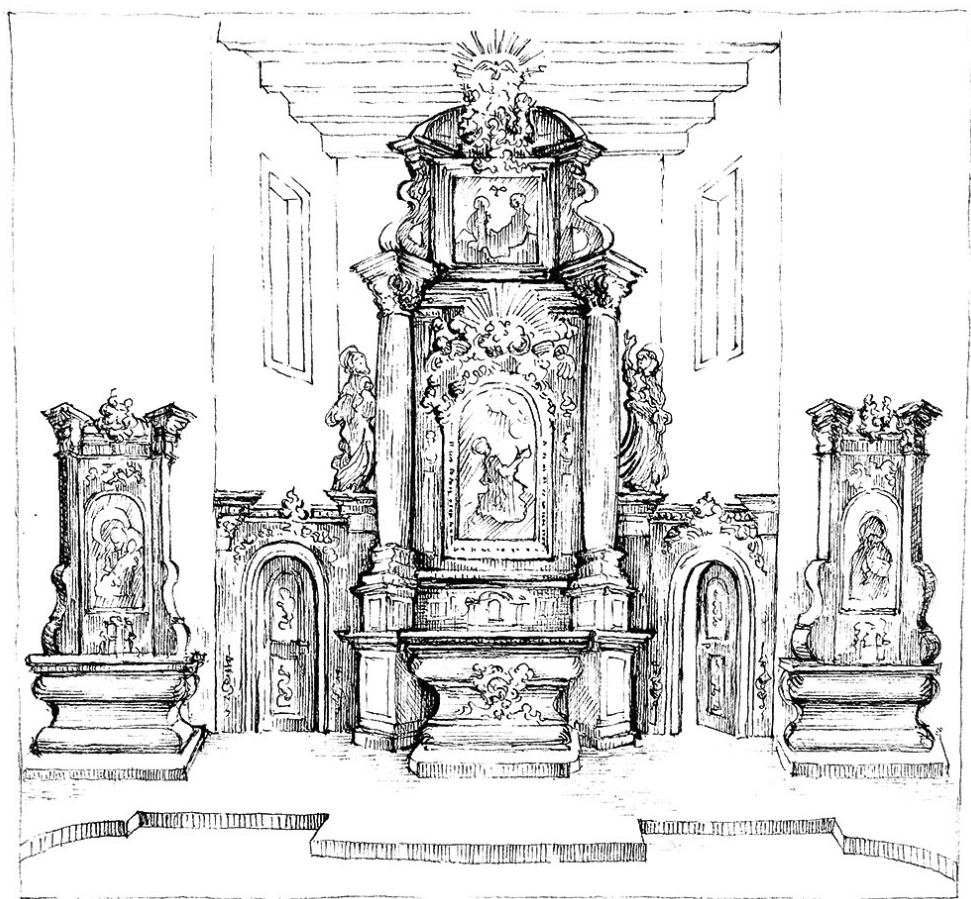

8. Św. Mikołaj – ikona z cerkwi p.w. św. Barbary w Milejczycach, połowa XVII w.; za: J. Tomalska, *Ikony*, Białystok 2005, s. 28–29.

9. Matka Boska z chórami aniołów – ikona z cerkwi p.w. św. św. Piotra i Pawła w Horodyszczu, początek XVIII w.; za: *Музей старажытнабеларускай культуры*, red. Ю.А. Паўлюкевіч, Мінск 2004, s. 54.

10. Hodegetria – ikona z Kamieńca p.w. św. Szymona Słupnika, XVIII w. (?); za: *Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь*, кніга I – Ікананіс і алтарны жывапіс Беларусі XVI – пачатку XIX стагоддзя, red. У.І. Пракапцоў, Мінск 2004, s. 220–221, il. 93.

11. Rekonstrukcja układu ołtarzy, zastępujący ikonostas, w niektórych cerkwiach unickich w XVIII w.; oprac. P. Sygowski, rys. F. Rudziński.